

CULTURE AND HISTORY
– STUDENT RESEARCH PAPERS

INDHOLDSFORTEGNELSE

FORORD 2-3

Redaktionen

INDLEDNING: ET FESTSKRIFT TIL EN STUDIECIRKEL 4-6

Anja Langkow Nielsen

HVEM DRÆBTE KONG HARALD?: SOCIALE NETVÆRK OG DET FYNSKE

RUNESTENSMATERIALE I RELATION TIL KONG HARALDS DØD CA. 986 7-19

Anders Lundt Hansen

KATASTROFER GENFORTALT: ET TEKSTHISTORISK STUDIUM AF GUDEN THOR 20-34

Anna Kathrine Sørensen

ON SAXO'S USE OF ARCHIVAL SOURCES TO DESCRIBE THE MURDER OF BISHOP

RIKE: CONSIDERING SAXO'S USE OF THE ARCHBISHOPAL ARCHIVE IN LUND

C.1085-C.1158 AS SEEN THROUGH THE LENS OF AN EPISCOPAL MURDER 35-67

Svend Clausen

QUIS EI NON TOTO AFFECT STUDIOSUS ADHAEREAT?: EN UNDERSØGELSE AF
EFFEKTEN AF GREGORIANSK SANG I HØJMIDDELALDEREN 68-86

Amanda Regnfod

ROMERSK LITTERATUR I SENMIDDELALDERENS SPANIEN: INTRODUKTION TIL
ANTIKNRECEPTIONEN I EL LIBRO DE LOS EPÍTOMES 87-105

Mikkel Kølker

ANSELM AF CANTERBURY OG DET FØRSTE KORSTOG: EN HISTORIE FRA
MIDDELALDERCIRKLEN 106-130

Janus Møller Jensen

DEAD MAN WALKING: GENGANGERE I EUROPÆISK MIDDELALDER 131-149

Anja Langkow Nielsen

FORORD

Dette nummer af *Culture and History* er et temanummer, hvor Middelaldercirklen har samlet udvalgte artikler fra deres festskrift fra 2025. Da artiklerne oprindeligt stammer fra et festskrift, har vi tilladt længere artikler end normalt.

Den nuværende redaktion består af studielektor i historie, ph.d., Peter Edelberg, adjunkt i etnologi, ph.d., Katy Overstreet, ph.d.-stipendiat i arkæologi, Margaréta Hanna Pintér, ph.d.-stipendiat i græsk og latin, Valentina Orrù, og ph.d.-stipendiat i historie Rune Korgaard.

Margaréta forlader redaktionen med dette nummer. Vi ønsker at takke Margaréta for hendes generøse bidrag til magasinet og ønsker hende det bedste i hendes fremtidige arbejde.

Culture and History er et tidsskrift, der almindeligvis publiceres online, og udgiver artikler forfattet af studerende og nyligt dimitterede ved Saxo-Instituttet, Københavns Universitet. Formålet er at give studerende fra instituttets forskellige fagligheder mulighed for at publicere artikler baseret på projekter, opgaver eller specialer og dermed dels formidle deres indsigter, dels prøve kræfter med forskningsartikelgenren. Tidsskriftets artikler udkommer både i temanumre, blandede numre og som fortløbende enkeltudgivelser og redigeres af en fast redaktion, eventuelt i samarbejde med gæsteredaktører, herunder studerende, som i fællesskab tager stilling til indkomne forslag og sørger for mulig fagfællebedømmelse. Tidsskriftet var oprindeligt støttet af Københavns Universitets U-2016-projekt, Undervisningsbaseret forskning.

God læselyst! / Redaktionen

This issue of Culture and History is a thematic issue where the Medieval Circle has collected select articles from their festschrift from 2025. Since the articles originally were from a festschrift we have allowed longer articles than usual.

The current editorial board consists of teaching associate professor in history, PhD, Peter Edelberg, assistant professor in ethnology, PhD, Katy Overstreet, PhD fellow in Greek and Latin, Valentina Orrù, and PhD fellow in history, Rune Korgaard.

Margaréta leaves the board of editors with this issue. We want to thank her for generous contribution to the journal, and wish her the best in her future endeavors.

Culture and History, which is usually published online, presents articles by students at the Saxo Institute at the University of Copenhagen. The aim is to provide students from the institute's different disciplines an opportunity to publish articles based on projects, essays or Master's theses, thereby presenting their findings and acquiring experience with writing research papers. The journal publishes both special thematic issues, mixed volumes and separate single articles and is edited by an editorial committee, sometimes in collaboration with theme editors, including students. The editors jointly decide on article proposals and take care of the peer review process. The journal was originally supported by University of Copenhagen's U-2016 project Teaching-based Research.

Forside: Fotografi fra Nationalmuseets samlinger er et loftsmaleri fra Grevinde Danners lejlighed i Ny Vestergade 13, tilflyttet i 1863. Lejligheden var blevet udsmykket af en rig tømmerhandler C.L. Maag i 1811 efter tidens antik-inspirerede mode af blandt andet malerne G. Hilker, P.C. Skovgaard og Constantin Hansen. Anvendes med Nationalmuseets tilladelse.

Front page: Photograph from the collections of the National Museum. Ceiling painting from the apartment of Countess Danner, Ny Vestergade 13. Used with permission.

Et festskrift for en studiecirkel

Af:

Anja Langkow Nielsen
Historiker, cand.mag.

Middelaldercirklen København rundede 25 år som studiecirkel i det Herrens år 2023. Det blev markeret med en festlig aften, og ikke mindst et festskrift. I Cirkelns levetid har studerende såvel som alumner brugt cirklen på forskellig vis, og tidligere arrangementer spænder bredt i form, indhold og facon. Middelaldercirklen har dermed i et kvart århundrede udgjort et forum, hvor folk har mødtes for at dyrke, diskutere, inspirere-, og oplyse om deres fælles interesse: middelalderen.

Dette faglige fællesskab kom til udtryk i “Festskriftet”, der udkom i 2025 i forlængelse af jubilæet. Her bidrog alumner såvel som studerende fra discipliner som klassisk græsk, historie og latin, med artikler der ikke havde meget andet til fælles end perioden de behandler. Det interdisciplinære blik på perioden inviterede til at stille nye spørgsmål, og til at lade sig inspirere og blive nysgerrig på, hvordan det at hæve blikket fra egen faglighed i behandling af et emne kan udvide det akademiske blik.

Siden udgivelsen af “Festskriftet” blev der lavet aftale med tidsskriftet *Culture and History* om at udgive det interdisciplinære skrift som en særudgave. Det glæder undertegnede umådeligt, da projektet i forlængelse heraf får mulighed for at undergå peer review og komme bredere ud end først håbet muligt. Der skal lyde en stor tak til redaktionen på *Culture and History* for deres interesse, sparring og hjælp!

Arbejdet med festskriftet har været dybt inspirerende, og har pustet nyt liv i håbet om at studiecirkler som Middelaldercirklen København ikke går i glemslen lige foreløbigt. Opmærksomheden om projektet var stor, og de generøst skænkede bidrag hertil kom til fra forskellige fagligheder, der på tværs af Det

Humanistiske Fakultet beskæftiger sig med middelalderen. Der skal lyde alle bidragsydere en stor tak – uden jer, intet festskrift.

Det er mit ydmyge håb at en fremtid for Middelaldercirklen kan rumme en uddybelse og dyrkelse af en sådan tværfaglighed med middelalderen som omdrejningspunkt.

Festskriftets indhold

Anders Lundt Hansen udforsker magt i det 10. århundredes Danmark, og sammenholder arkæologiske fund med runestens inskriptioner for at give et bud på, hvem, der mon var aktør bag drabet på kong Harald Blåtand. Anna Kathrine Sørensens bidrag tager os med ind i de nordiske guders univers, hvor hun udfolder en tekstundersøgelse af guden Thor, og hans forbindelse til katastrofer. Var Thor beskytter fra, eller årsag til katastrofen? - måske begge dele? Svend Clausen behandler både Middelaldercirkelns jubilæum og et genbesøg af forskning, som cirkelns grundlægger Michael Gelting har begået. Mordet på biskop Rike i det 12. århundrede tages under behandling og med afsæt i Geltings forskning undersøger Clausen også Saxo Grammaticus' forlæg for udfærdigelsen af *Gesta Danorum*.

Amanda Regnfods bidrag undersøger effekten af gregoriansk sang i højmiddelalderen, hvor musikteori og adfærdspsykologisk teori kædes sammen for at skabe et bud på den virkning, som den gregorianske sang kan have haft på lytterne i middelalderen.

Mikkel Kølkærs artikel udfolder antikreceptionen i *El Libro de los Epítomes*, og behandler opdagelsen af værket, der blev gjort i 2019 på Københavns Universitet i Den Arnamagnæanske Samling. Værket har slet ikke tiltrukket sig den akademiske opmærksomhed, som fundet heraf egentlig berettiger. Det søger Kølkær at rette bod på med sin artikel.

Janus Møller Jensen tager os herefter indledningsvis med tilbage til de glade 1990ere, og rammerne om Middelaldercirkelns opstart. Bidraget om Anselm af Canterbury og det første korstog, er vokset direkte ud af studiemiljøet i Middelaldercirklen, hvor Møller Jensen udfolder Anselms indstilling til det første korstog. Til sidst stiller undertegnede skarpt på fænomenet gengangere, i det 12. og det 13. århundrede. Hvad gjorde, at en død krop rejste sig fra graven? -Og hvad var mon på spil i de tilfælde, hvor de gjorde?

Maj 2026

Det er mit store håb, at du med nærværende vil blive både oplyst og underholdt, men også nysgerrig, klogere og inspireret til videre undersøgelse af den forunderlige, og helt vidunderlige middelalder.

God fornøjelse!

Anja Langkow Nielsen, april 2026.

Hvem dræbte kong Harald?

Sociale netværk og det fynske runestensmateriale i relation til kong Haralds
død ca. 986

Af:

Anders Lundt Hansen

Historiker, cand.mag.

ABSTRACT: King Harald of Denmark's death at the hands of rebels led by his own son Svend c. 986 has spurred several legends. An analysis of the distribution and texts of rune stones on the island Funen, along with other archaeological and historical sources, makes it probable that the networks surrounding and stemming from the powerful lady Ragnhild were instrumental in bringing about the king's demise.

NØGLEORD: Runer, Glavendrup, Harald, Palnatoke, Jellingdynastiet, Ladby.

Indledning

Om kong Haralds (konge c.958-c.986) død fortæller Saxo at hans søn Svend (konge c. 986-1013) rejste et oprør imod ham. Til at begynde med sejrede Svend, men Harald hentede loyale krigere fra Julin i vendernes land og angreb igen:

Faderen angreb ham atter ved Helgenæs' kyst med en blanding af danske og vendiske styrker, og slaget trak ud hele dagen, uden han kom i nærheden af hverken flugt eller sejr. Efter denne dag var hærene udmattede, og de besluttede at afsætte den følgende dag til fredsforhandlinger. I tillid til at der ville blive indgået et forlig, bevægede Harald sig nu lidt friere rundt, og han gik ind hvor skoven var temmelig tæt. Mens han sad der i et buskads og lettede sig, blev han såret af en pil fra Toke, der tørstede efter hævn for de uretfærdigheder, han var blevet udsat for. Hårdt såret blev kongen af sine mænd bragt tilbage til Julin, hvor han snart efter døde. [Zeeberg 2005 (overs.), bd. 2, s. 639]

Kampene mellem Harald og Svend sluttede med kongens død i midten af 980'erne, hvorefter Svend overtog kongemagten. I de senere skriftlige kilder, som Saxo, satte de dramatiske begivenheder et stort aftryk, og flere af dem konstruerede forskellige eventyrlige begrundelser for oprøret. For eksempel har Adam af Bremen en beretning om at Svend var modstander af kristendommen og derfor angreb sin kristne far (Lund 2020: 213). Saxo fortæller, at oprøret skyldtes, at Harald ydmygede sine krigere ved at lade dem trække en stor sten, som han ville opstille på sin moders grav (Zeeberg (overs.) 2005: 637). I "Jomsvikingernes Saga" skyldes oprøret, at Svend ægges til kamp af Toke, en stormand fra Fyn. Han er i sagaen søn af Palner, og bliver derfor kaldt Palnatoke (Lauridsen (overs.) 2015).

Ligesom Saxo udpeger sagaen Palnatoke som kong Haralds drabsmand, og beskriver samme vanærende død, men ellers afviger de to beretninger en del fra hinanden:

Denne samme aften, hvor store begivenheder er i vente, kommer Palnatoke vestfra fra Bretland og lander i Danmark med 24 skibe. Han ligger under næsset modsat de andre og telter dér sine skibe. Da dette er gjort, går Palnatoke alene i land fra skibene med et pilekogger på ryggen. I samme stund sker det, at kong Harald går i land med nogle folk. De gik ind i skoven og tændte dér ild og lod sig varme ved den. De sidder alle sammen på en træstamme, og det er blevet mørk nat, mens dette står på. Palnatoke går hen til skoven — tæt på dér, hvor kongen varmer sig ved ilden — og stiller sig dér en tid. Imens luner

kongen sig ved ilden og varmer sit bryst, og der bliver kastet tøj under ham, og han støtter sig på knæ og albuer og læner sig meget forover, mens han varmer sig ved ilden. Kongen varmer sig også på skuldrene, hvorved hans ende hæves højt op. Palnatoke kunne sagtens høre, hvad de sagde, og han genkendte tydeligt sin farbrors — Fjølners — stemme. Og nu lægger han en pil på bustrengen og skyder efter kongen, og flertallet af kyndige folk har fortalt, at pilen flyver lige i røven på kongen og igennem ham på langs og kommer til syne i munden. Kongen styrter straks livløs til jorden, som man kunne forvente.

Kongens ledsagere så, hvad der skete, og det gjorde et stort indtryk på dem. Så tager Fjølner ordet og siger, at den mand, som har udrettet dette, har forvoldt den største ulykke, »— men den måde, det er foregået på, er alligevel ganske uhyrlig.« »Men hvad skal vi nu gøre?« sagde de andre, og de vendte sig alle til Fjølner, for han var den klogeste og mest agtede af dem. Det fortælles nu, at Fjølner går hen, hvor kongen ligger, og fjerner pilen derfra, hvor den var stoppet, og han gemmer den væk, som den var, men pilen var let genkendelig, for den var beviklet med guld. Derefter sagde Fjølner til de mænd, som var til stede: »Jeg vil særligt tilråde,« siger han, »— at vi alle beretter enslydende om, hvad der er sket, og jeg finder ikke, at der er andet at sige, end at han blev skudt i kampen den foregående dag. Dette sømmer sig bedst for os, men det vil vanære dem, der har været til stede ved denne hændelse — så uhørt, som det er foregået — hvis dette afsløres for den almindelige befolkning.« Derefter forpligtede de sig med bindende aftaler og blev enige om at holde sig til denne udlægning af sagen. [Lauridsen 2015 (overs.)]

Mens Palnatoke er en litterær figur, der ikke kendes fra samtidige eller pålidelige kilder, står det fast, at oprøret fandt sted, og det endte med kongens død. Oprøret skyldtes i realiteten Haralds forsøg på at centralisere magten, herunder de store omkostninger ved hans byggeprojekter (Roesdal 2024: 131; Lund 2020: 218). Det skal også bemærkes at kongesønners utålmodighed efter at få del i magten var en konstant politisk faktor i Europas middelalder. Det var en konsekvens af de sociale krav til aristokratiets mandlige medlemmer om selvhævdelse, handlekraft og voldsudøvelse som betingelse for at opnå og vedligeholde status og legitimitet (Bates 2016: 398).

Et oprør kræver dog mere end en ambitiøs arving, det kræver også opbakning fra talrige stormænd og deres krigere. Spørgsmålet er nu, om vi kan komme tættere på, hvem der bidrog med de militære kræfter til Svends opstand. Når det ikke var Palnatoke, der stod bag, hvem var det så, der gjorde det af med kong Harald?

Legitimitet og anarkismeteori

Magtstrukturerne i Sydskandinavien er hen over kong Haralds tid blevet analyseret for Sjællands vedkommende af arkæolog Trine Borake 2019: *No man is an island: Anarchism and social complexity in Western Zealand 550-1350*. Hun bruger et teoretisk greb, der i stedet for at se på centraliserende magtstrukturer lægger vægt på netværksorganisering, legitime ledere og decentralisering; anarkismeteori (Borake 2019: 27ff).

Anvendt på det arkæologiske materiale fra Vestsjælland afdækker Borake de lokale sociale strukturer og aktører, der ikke er synlige i de skriftlige kilder, som fokuserer på få enkeltindivider – kongerne og deres nærmeste omgivelser. Hun har fundet de strategier og sociale idealer, der satte grænserne for lederes legitimitet. Ved Tissø har hun vist hvordan fyrsterne i det store halkompleks på Vestsjælland (Jørgensen 2008: 77ff) var i stand til at bevare deres legitimitet så længe de ”varetager begrænsede funktioner. Den variation af funktioner, der findes på de fleste omkringliggende pladser, ses som et udtryk for en decentraliserende social dynamik, der skal forhindre enkelte i at opnå uberettiget kontrol over andre” (Borake 2019: 11).

Groft forenklet kan man sige, at hendes undersøgelser viser, at der også var penge og våben i landsbyerne – de ”omkringliggende pladser” - i fyrstehallens område. Det indebærer, at der var grænser for hvor langt en halfyrste ville komme med brug af ordrer, tvang og trusler. For at opretholde deres status var det i stedet nødvendigt for halfyrsterne at bevare en legitimitet i forhold til de lokale netværk og deres sociale idealer. Ellers kunne de miste deres herredømme.

Ligeså ved Ringsted, hvor Borake har afdækket en ”...lokalitet, der skiller sig ud som en antagonist med en decentraliserende interesse, der påvirkede Ringsted byudvikling” (Borake 2019: 11). I dag hedder stedet lidt uden for Ringsted Kildeagergård, og de lokale magthavere hér havde held med i århundreder at forhindre centraliserende tiltag på Midtsjælland.

I det perspektiv kan oprøret mod kong Harald ses som en række handlinger fra lokale netværk mod en hersker, der overskred sine beføjelser og dermed mistede sin legitimitet. Disse handlinger var succesrige, idet de afværgede yderligere centraliseringsforsøg fra kongemagten i mindst en generation. Først under Svends søn Knud den Store (konge i Danmark 1018-1035), lykkedes det

kongemagten at omgå de lokale decentraliserende strukturer ved at udvide og finansiere kirkelige og administrative centre i særligt Viborg, Roskilde og Lund (Roesdal 2024: 255). Bemærk at det på Sjælland blev Roskilde, der blev det administrative centrum, og ikke tingstedet i Ringsted. Viborg og Lund var ellers tingsteder for deres landsdele, hhv. Jylland og Skåne, og blev af kongemagten udviklet til større byer, men på Sjælland blev Ringsteds udvikling begrænset af Kildeagergårds decentraliserende interesse (Borake 2019:156).

Ladby og Ragnhild

Med dette udgangspunkt in mente kan man lade blikket glide fra Sjælland og mod vest over Storebælt til Fyn og stille skarpt på den periode, hvor Jellingdynastiet greb efter magten i Danmark.

Jellingdynastiet er nutidens betegnelse for mandslinjen af kong Haralds slægt. Den kendes ikke længere tilbage end hans far, kong Gorm (konge 936 - ca. 958), der rejste den første runesten i Jelling, som senere Haralds sten føjede sig til. Flere senere sagaer og krøniker har beretninger om Gorms afstamning, men ingen af dem tåler en kritisk undersøgelse (Lund 2020: 131-137). Dynastiet bestod indtil Gorms tipoldebarn Hardeknud (konge i England og Danmark 1040-1042) døde i 1042.

Der er flere indikationer på, at dynastiet ingen slægtsbånd havde til en tidligere kongeslægt som Hedebydynastiet, men skabte sit krav på magten gennem Gorms kone Thorvi, bedre kendt under sit latiniserede navn Thyra (Imer 2016: 170ff; Imer, Åhfeldt, Zedig 2023: 1278).

Vi ved ikke om magtskiftet mellem de aristokratiske slægter foregik roligt eller voldeligt, men Harald lod c. 967 skrive på den store Jellingsten at han ”vandt” sig al Danmark (Imer 2016: 175) hvad der må henvise til en konkurrencepræget situation omkring magtoverdragelsen.

På Fyn findes der i dag spor af to monumentale magtmanifestationer fra tiden lige inden Jellingdynastiet greb magten.

Den første, Ladbygraven nær Kerteminde, er en usædvanlig rig begravelse af en fyrste i en høj med et 22 meter langt skib. Den døde havde fået adskillige kostbare gravgaver med i højen ud over skibet, her iblandt et lille scepter, elleve slagtede heste og tre eller fire hunde.

Begravelsen fandt sted ca. mellem år 900 og 925, altså før Gorm gjorde sig til konge, men på et tidspunkt i løbet af de næste ca. 60 år blev graven plyndret (Feveile 2016: 229).

At skænde en kostbar og meget synlig gravhøj var en ydmygelse af de arvtagere, der havde bekostet monumentet. Indgrebet fandt sted mens Gorm og/eller Harald vandt sig magten, så det er muligt at tolke det som en sejrherres ødelæggelse af en modstanders magtsymbol.

Oplandet omkring Ladby bestod, lige som ved Tissø og Ringsted på Sjælland, af decentrale netværk med en række lokale knudepunkter. Nyere detektorfund viser, at man også ude i landsbyerne havde smykker og andre kostbarheder, der tidligere ville være blevet kategoriseret som tegn på en aristokratisk residens (Feveile 2016: 234). Når 'elite'-objekter var så almindeligt udbredte, rejser det naturligvis spørgsmålet om, hvad social elite egentlig var. Dermed står vi lige som på Sjælland med et billede af vidtforgrenede lokale netværk – der er hele 14 større fundsteder inden for en radius af 11 kilometer fra Ladbygraven - med decentrale interesser og muligheder for at handle i forhold til herskere, der søgte at tiltage sig magt ud over de etablerede normer.

Den anden magtmanifestation på det nordlige Fyn var Glavendrup-monumentet. Mellem Odense og Bogense står Glavendrup-stenen i dag på sin oprindelige plads i spidsen for en skibssætning som strækker sig over resterne af en ældre bronzealderhøj (Imer 2016: 148).

Den har Danmarks længste runestensindskrift, og skibssætningen på næsten 60 meter stod kun tilbage for den skibssætning, som Gorm rejste i Jelling (Lund 2020: 109-112).

Indskriften oversættes i runedatabasen Danske Runeindskrifter til:

Ragnhild satte denne sten efter Alle Sølve, viernes gode, hirdens hæderværdige thegn. Alles sønner gjorde disse kumler efter deres fader og hans kone efter sin mand, men Sote ristede disse runer efter sin drot. Thor vie disse runer. Til en 'ræte' vorde den, som {ailti} denne sten eller drager den efter en anden

(fjerner den og sætter den som minde over en anden) [Danske Runeindskrifter 2006-2009: Glavendrup-sten]

Alene monumentets størrelse vidner om stenrejserens, Ragnhilds, magt og ambitioner. Ambitionerne fremstår ikke mindre, hvis man læser teksten på Danmarks højeste runesten, den over tre meter høje Tryggevælde-sten. I modsætning til Glavendrup kender man ikke dens oprindelige placering, men det var i omegnen af Tryggevælde på Stevns, på det sydøstlige Sjælland. Her lyder indskriften:

Ragnhild, Ulfs søster, satte denne sten og gjorde denne høj og denne skib(s-sætning) efter Gunulf sin mand, en glammende mand, søn af Nærve. Få bliver nu født bedre end han. Han skal blive en *ræte som *ælti denne sten eller slæber den herfra [Danske Runeindskrifter 2006-2009: Tryggevælde-sten]

Der er et talrige åbenlyse lighedstræk mellem de to indskrifter. For det første er størrelsen et godt stykke over normen for runesten. Formuleringen er meget ens på de to sten, særligt forbandelsen til sidst, der skal forhindre hærværk og ødelæggelse. Runeformerne er også identiske og daterer begge sten til mellem år 900 og 950 (Danske Runeindskrifter 2006-2009: Glavendrup-sten; Tryggevælde-sten). Endelig er det grafiske udtryk også det samme: på begge sten står runerejserens navn på midten af stenens forside, og det er skrevet med lidt større runer end resten af teksten. Runerne har også lidt større indbyrdes afstand, så Ragnhilds navn er tydeligt fremhævet.

Med så mange fællestræk er der ingen tvivl om, at det er den samme Ragnhild, der nævnt på de to sten. Ensartetheden i håndværket viser også, at runeristeren efter al sandsynlighed er den samme, nemlig Sote, der har signeret Glavendrup (Imer 2016: 148-154).

Stenene dokumenterer en aristokratisk kvinde med betydelige ressourcer, der blev enke to gange i første halvdel af 900-tallet. Hun var omdrejningspunkt i et betydeligt netværk, dels hendes egen slægt repræsenteret ved hendes bror Ulf på Tryggevælde-stenen, dels gennem hendes to ægtemænd, og endelig gennem hendes sønner, som nævnes på Glavendrup. Derudover har der også været folk, der stod direkte i hendes tjeneste, som Sote, der ristede runerne, da hun blev enke første gang, og fulgte med til Fyn i hendes tjeneste, hvor han ristede runerne over hendes anden ægtemand.

Sote var også selv af betydende slægt. Det fremgår af yderligere en runesten, som han rejste for sin bror, Rønninge-stenen:

Sote satte denne sten efter Elev, sin broder, søn af Asgot med det røde skjold (eller det røde modersmærke) [Danske Runeindskrifter 2006-2009: Rønninge-sten]

Stenen er noget mindre end de to andre, og den blev rejst i omegnen af Rønninge på det østlige Fyn, inden for de 11 kilometers radius af ladbyfyrstens grav.

Til sammen giver de tre sten navnene på en række af de personer, der på lokalt plan udgør netværk af samme type, som Borake har dokumenteret arkæologisk på Vestsjælland. Fra Ulfs og Nærves slægter på Østsjælland, over Sotes familie nær ladbyfyrsten på Østfyn og til Alles sønner på Glavendrupstenen. I dette netværk står Ragnhild som en ressourcestærk magthaver med talrige gode forbindelser lokalt og regionalt. Det var sådanne netværk, som kong Harald måtte vinde Danmark fra, og det var også fra sådanne kilder, at initiativet kom til at afkorte hans regeringstid.

Var Ragnhilds netværk specifikt en del af oppositionen mod Harald? Hvis vi vidste at Gunulf, Alle eller Elev var døde i kamp med eller mod kongen, ville det give et klart svar på spørgsmålet. Desværre fremgår deres døds måde ikke af stenene, men vi kan få øje på et aftryk af forholdet mellem Ragnhilds netværk på den ene side og Gorm og Harald på den anden ved at se på, hvordan de lokale slægter manifesterede sig under Jellingdynastiets konger. Var Gorms og Haralds herredømme gode eller dårlige tider for de fynske netværk, som Ragnhild, Alle og deres børn, samt Sote og den rødskjoldede Asgot var en del af?

De fynske runesten

Ser man på de lokale elitenetværks manifestationer på Fyn i første halvdel af 900-tallet, er det ladbygraven og Glavendrup-monumentet, der springer i øjnene. Sotes Rønninge-sten er den eneste anden runesten fra øen, der også er dateret til 900-950.

Den efterfølgende periode c. 950 til 1050 er den periode, hvor der blev rejst flest runesten i Danmark, med et højdepunkt i de 50 år fra 970-1020 (Imer 2016: 186f). I denne periode blev over halvdelen af de ca. 260 kendte runesten i Danmark rejst.

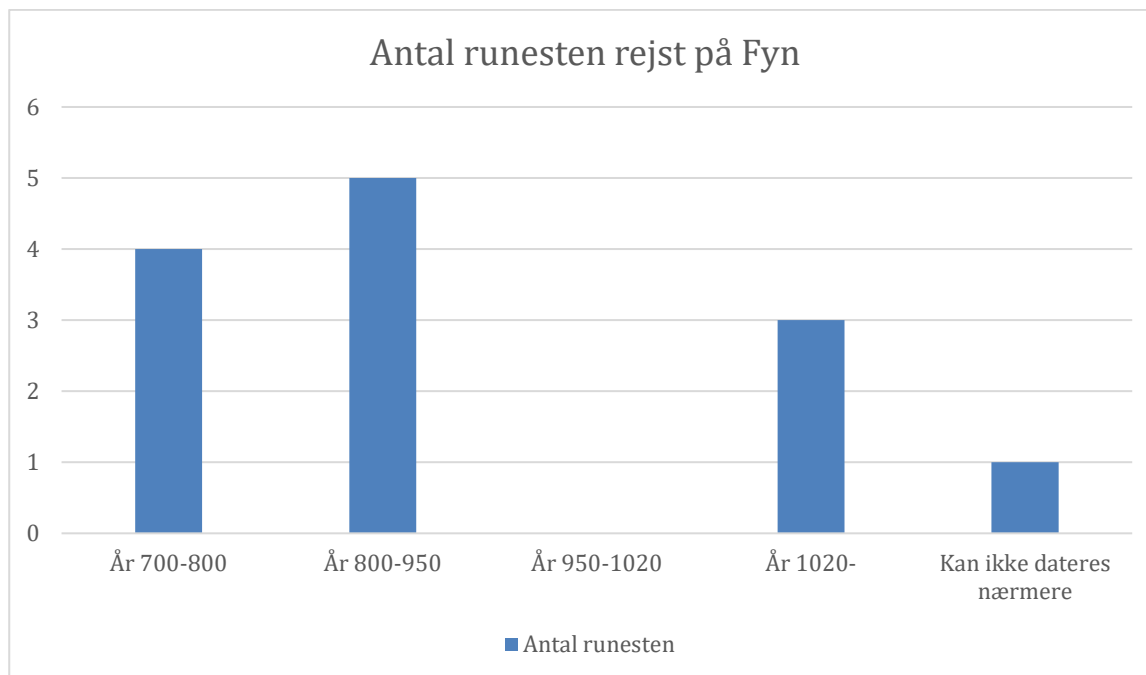
Runestenene var ikke ligeligt fordelt i middelalderens Danmark. Der var store lokale forskelle, hvor runesten nogle steder var vidt udbredte, mens der andre steder stort set ikke findes nogen. De største koncentrationer er i det østlige Jylland, særligt Himmerland, og i det sydlige Skåne. Lolland fik også en gruppe sten i denne periode. Andre steder, som Nordsjælland, Vendsyssel og Vestjylland fik ingen eller kun få sten.

Forskellene skyldtes ifølge professor Søren Sindbæk regionale kulturforskelle i Sydsandinavien (Sindbæk 2008: 191ff).

Runemonumenter var synlige magtsymboler, og ifølge både plyndringen af Ladbygraven og teksten på Glavendrup- og Tryggevælde-stenene var den type symboler udsatte, hvis de lokale hersker endte på den tabende side i en magtkamp. Det ligger i magts logik, at den der kan opretholde sine symboler, er vinderen. Og vinderen må konstant forhindre konkurrenter i at opbygge nye symboler, for hvis de kan gøre det, vil han miste magt.

Fra Fyn er der dokumenteret i alt tretten runesten (Danske Runeindskrifter 2006-2009: Odense amt; Svendborg amt). Øen kan dermed ikke siges at være en af de runestens-fattige regioner (Sindbæk 2008: 190), men må betragtes som et område, hvor runesten var en del af kulturen. Derfor er den tidsmæssige fordeling af runestenene bemærkelsesværdig.

Ud af de tretten sten er nemlig ingen rejst i den korte men runestensrige periode 970-1020. Fordelingen af de tretten sten fremgår af figur 1.

De i alt ni sten fra før 950 er Flemløse 1, Flemløse 2, Helnæs, Nørre Nærrå, Glavendrup, Rønninge, Avnslev, Ørbæk og Fåborg. De tre fra efter 1020 er Ålebæk, Allerup og Sørup. Sønderby-stenen, er dårligt bevaret og kan ikke læses eller dateres nærmere.

Hvis de fynske runesten fulgte samme fordeling som resten af Sydsandinavien, burde der være omtrent lige så mange sten i perioden 950-1020 som i alle de omliggende perioder tilsammen. I stedet er der ingen. Det er en så påfaldende mangel, at den ikke kan forklares med tilfældigheder i det bevarede materiale.

En mulig forklaring på runestensmanglen kan være, at eftersom runesten kunne bruges til at fremme arvekrav efter den afdøde, var de særligt nødvendige i områder hvor den politiske udvikling sidst i 900-tallet var ustabil, mens mere rolige områder ikke havde brug for monumenterne (Imer 2016: 187). Den tolkning er dog ikke alment accepteret, og det er mere sandsynligt at "...udbredelsen af runesten må ... afspejle lokale forhold, som ikke så let lader sig afkode" (Imer 2016: 189).

På Fyn kan den tidsmæssige fordeling af runesten hjælpe os med den lokale afkodning. Vi ved at der i den mest runestensrige periode i Sydsandinavien ikke blev opstillet runesten på øen. Det var i modsætning til den generelle tendens, det var i modsætning til den lokalt eksisterende tradition og

det var i modsætning til det efterfølgende forløb. Det var også samtidig med Jellingdynastiet besad kongemagten.

Man gik på Fyn direkte fra store anlæg som Glavendrup og Ladby til en kort periode uden runemonumenter indtil man genoptog skikken en generation efter kong Haralds død. Det tyder på, at Jellingdynastiets herskere var fjendtligt indstillet overfor de lokale magthavere på Fyn, og derfor forhindrede dem i at manifestere magt i form af større monumenter. Man kan naturligvis spekulere på andre begrundelser, men at kong Harald kuede de fynske stormænd og -kvinder, er den enkleste mulige forklaring på runestenspausen. Og den undertrykkelse har givet de fynske fyrstenetværk en motivation til at deltage i kampen mod kongen.

Hvem dræbte kong Harald?

Det var Ragnhild, der gjorde det.

Lægger man Trine Borakes afdækning af lokale netværks muligheder for at reagere på illegitim magtudøvelse sammen med runestensmangelen på Fyn og forbindelserne til Sjælland, bliver resultatet, at Ragnhilds netværk sandsynligvis var aktivt i den væbnede opposition mod kong Harald.

Ragnhild var næppe personligt involveret, for var hun i den fødedygtige alder mellem 900-950 da hun rejste Glavendrup-monumentet, så må hun have været død eller betydeligt oppe i årene, da kongen blev dræbt c. 986. Men hendes sønner har formodentlig været i live, og det samme har de yngre generationer i hendes netværk, som ikke kun omfattede Fyn, men også rakte over til Sjælland.

Der var ikke langt fra Tryggevælde og til Kildeagergård, blot en dagsmarch på ca. 35 kilometer, så det er givet, at Nærves slægt og Kildeagergårdherskerne har kendt hinanden. Og sidstnævnte demonstrerede en klar modstand mod centralisering i almindelighed flere hundrede år i træk.

Personerne omkring Ragnhild havde altså både midlerne og motivationen til at vende sig mod kongens forsøg på at øge sin magt. Kampen mod kongen fik styrke fra en opfattelse i lokale netværk af, at kongen overskred de legitime grænser for sin magt.

Så kan det være, at sagaens senere placering af Palnatoke på Fyn er en reminiscens af mindet om Ragnhild-netværkets sejr i kampen mod kong Harald.

Litteraturliste

- Bates, David 2016: *William the Conqueror*, Yale University Press, London.
<https://doi.org/10.12987/yale/9780300118759.001.0001>
- Borake, Trine 2029: *No man is an island: Anarchism and social complexity in Western Zealand 550-1350*. PhD-afhandling, Aarhus Universitet og Museum Vestsjælland.
- Feveile, Claus: 2016: "Understanding the Hinterland of the Ladby Ship Grave", Turner, Val E.; Owen, Olwyn A.; Waugh, Doreen J. (red.): *Shetland and the Viking World. Papers from the proceedings of the seventeenth Viking Congress Lerwick*. Shetland Heritage Publications, Lerwick, side 229-235.
- Gelting, Michael H. (overs.) 2002: *Roskildekroniken*, Forlaget Wormianum, Højbjerg.
- Gelting, Michael H. 2010: "Poppo's Ordeal: Courtier Bishops and the Success of Christianization at the Turn of the First Millennium". *Viking and Medieval Scandinavia* 6, s. 101-133. <https://doi.org/10.1484/J.VMS.1.102138>
- Hansen, Anders Lundt 2023: *Danmark - de første 1000 år*, Lindhart og Ringhof, København.
- Hansen, Anders Lundt 2018: *Sølv, blod og kongemagt. Bag om vikingemyten*, Gyldendal, København.
- Imer, Lisbeth M. 2016: *Danmarks runesten - en fortælling*, Gyldendal, København.

- Imer, Lisbeth M.; Åhfeldt, Laila Kitzler; Zedig, Henrik 2023: "A lady of leadership: 3D-scanning of runestones in search of Queen Thyra and the Jelling Dynasty". *Antiquity*, vol. 97, s. 1262-1278. <https://doi.org/10.15184/aqy.2023.108>
- Jacobsen, Sanne-Marie Ekstrøm 2017: *Politikens turen går til vikingetiden*. Politikens Forlag, København.
- Jensen, Jørgen 2005: *Danmarks oldtid. Yngre jernalder og vikingetid*, bd. 4. Gyldendal, København.
- Jørgensen, Lars 2008: "Manor, Cult and Market at Lake Tissø" i Brink, S.;Price, N. (red.): *The Viking World* side 77-82. Routledge, Abingdon-on-Thames.
- Lund, Niels 2020: *Jellingkongerne og deres forgængere*, Vikingeskibsmuseet, Roskilde.
- Roesdahl, Else 2024: *Fra Vikingetid til Valdemarstid. Danmark 950-1200*, Aarhus universitetsforlag, Aarhus. <https://doi.org/10.2307/jj.10518930>
- Sindbæk, Søren 2008: "The Lands of Denemearce: Cultural Differences and Social Networks of the Viking Age in South Scandinavia". *Viking and Medieval Scandinavia* 4, s.169-208. <https://doi.org/10.1484/J.VMS.1.100310>
- Zeeberg, Peter (overs.) 2005: *Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Danmarkshistorien, bd. 1-2*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gads Forlag, København.

Hjemmesider

- Lauridsen, Jesper (overs.) 2015: "Jomsvikingernes saga", *Heimskringla.no*. Benyttet 26/7 2024 fra https://heimskringla.no/wiki/Jomsvikingernes_saga
- Danske runer 2006-2009: "Danske runeindskrifter", *Runer.ku.dk*. Benyttet 26/7 2024 fra <https://runer.ku.dk>

Katastrofer genfortalt

Et teksthistorisk studium af guden Thor

Af:

Anna Kathrine Sørensen

Historie

ABSTRACT: This textual study examines the relationship between the Norse god Thor and natural disasters. This study focuses particularly on the interpretation of natural disasters in medieval saga literature as well as relevant runic iconography. Here, a correlation will be drawn between Thor as a protective entity or the cause of natural disasters, through Heathenry. This includes parallels to the worship of saints and the rituals relating to this practice. This text study aims to map out how medieval Scandinavians interpreted fear and risk through abstract thought and creative writing, as well as how they internalised these feelings during a period in which people were adjusting to a new normal after a natural disaster occurred.

NØGLEORD: Thor, nordisk mytologi, naturkatastrofer, kreativitet, sagalitteratur, frygt, følelser, helgendyrkelse.

Thor som katastrofens forudsætning

Torden har altid buldret, lynene har altid flænset himlen, og havets bølger har altid rejst sig med voldsom kraft. Hvorfra kommer disse glimt, denne stormende vind, disse brusende bølger? Spørgsmål som disse har til alle tider optaget mennesker. Naturkatastrofer påvirker os voldsomt og kan få fatale konsekvenser. Derfor forsøger vi at kontrollere dem: vi bygger diger, dræner jorde, ændrer landskaber gennem landbrugsarbejde, og i dag står vi over for de menneskeskabte klimaforandringer. Men først og fremmest prøver vi at forstå.

At forstå naturens katastrofale kræfter er ikke blot en praktisk, men også en følelsesmæssig nødvendighed. For at håndtere frygten og give mening til det uforklarlige skaber mennesker fortællinger, hvor naturen personificeres, beherskes eller forhandles med. I middelalderens litteratur og mytologi træder disse kræfter frem som overnaturlige væsener og guddomme, blandt dem især Thor.

Thor er i den norrøne tradition den gud, der oftest forbindes med vejr, hav og rejse. Særligt sørejsen var central i middelalderens Skandinavien (Perkins 2001), men også forbundet med stor fare. I denne usikre bevægelse mellem liv og død, transport og undergang, indtager Thor en dobbeltrolle: han kan beskytte mennesket mod naturens kræfter, men han kan også selv være den, der fremkalder katastrofen.

Det er denne spænding, artiklen vil undersøge: hvordan middelalderens forestillinger om naturkatastrofer blev formet gennem mytologi og religionens fortolkninger. Hypotesen er, at både magi og religion må forstås som kulturelle strategier til at indfange og bearbejde verdens uforudsigelighed. I middelalderens Skandinavien tog dette form gennem fortællinger om guder, som Thor, og gennem helgendyrkelse, der skulle afværge katastrofer. Dermed åbnes et indblik i en verdensopfattelse, hvor den naturlige og den overnaturlige orden ikke var adskilte størrelser, men indvævet i hinanden.

Magiens verden

For os i dag kan magien i middelalderens tekster fremstå barnlig, utroværdig eller decideret fantasifuld. Mange sagaer er da også blevet læst som urealistiske og historisk utroværdige fortællinger (Lassen, 2017), hvorfra vi ikke kan udlede et positivistisk svar. Men et sådant krav er i sig selv ikke nødvendigt. Den fantastiske fortælling har sit udspring i forfatterens møde og fortolkning af verden. Magien var en del af middelalderens virkelighed, et fænomen, som mennesker aktivt forholdt sig til. Den udgjorde et komplekst felt, hvor videnskab, religion og overnaturlige kræfter indgik i samme forståelseshorisont (Kieckhefer 2021). Netop denne kompleksitet viser, hvordan samtiden opfattede og beskrev magiens rolle i litteraturen.

De islandske sagaer er et tydeligt eksempel herpå. Magien og hedenskaben fungerer i sagaerne som litterære greb til at bearbejde og forholde sig til Islands ikke-kristne fortid (Kieckhefer 2021). Beskrivelserne af magi i f.eks. *Flóamanna saga*¹ giver indblik i, hvordan forfatteren har forstået naturfænomener, overnaturlige kræfter og sociale konflikter i det islandske samfund. Som Richard Kieckhefer har fremhævet, var magien i sagaerne en del af den farvelægning, hvormed forfatterne malede deres billede af verden:

Magic they [the sagas] depicted was part of the shading they used in painting this canvas [Kieckhefer, 2021].

Flóamanna saga er vanskelig at tidsfæste, men menes nedskrevet i den senere middelalder, omkring 1290–1330 (Lassen 2017). Sagaen er ikke bevaret i sin helhed, men findes i to redaktioner, en kort og en lang, hvor den lange oftest anses for at være tættest på originalen. Det er denne redaktion, der står som primær kilde for nærværende artikel. Her træder Thor frem som antagonist: en dæmonisk skikkelse, der forfølger hovedkarakteren Torgils. I dette værk bliver Thor fremstillet som en direkte katastrofal kraft.

¹ Jeg har anvendt to versioner af *Flóamanna saga*: dels den danske oversættelse i Annette Lassen (red.) 2018 (Flomændenes saga i Grettis saga m.fl.), dels den normaliserede oldislandske tekst i *Harðar saga* (Íslenzk fornrit 13, 1991). Hvor intet andet er angivet, er oversættelser fra oldislandsk til dansk mine egne.

Den naturlige katastrofe

Når vi i dag tænder for fjernsynet, møder vi katastrofer i mange former, i nyhedsudsendelser eller som underholdning i katastrofefilm. Denne fascination er ikke fjern fra middelalderens litteratur, hvor katastrofen ligeledes fungerer som omdrejningspunkt. Katastrofens væsen er netop, at den påvirker mennesket; uden menneskelig erfaring og fortolkning ville den blot være en naturlig tilstand (Gerrard et al. 2021).

I dag forbindes Thor sjældent med katastrofe. For de fleste er han snarere den humoristiske og relaterbare helt fra Marvels filmunivers. Dette billede er ikke helt ulig enkelte af de bevarede myter, hvor Thor fremstilles som både komisk og mindre intelligent end de øvrige guder. Men mytologien rummer også en anden Thor: den katastrofale kraft personificeret i lyn og torden, og især hans indvirkning på vind og vand, elementer, som i middelalderens Skandinavien var både uundværlige og farlige.

Thor er vanskelig at forstå som guddom, da kilderne til vikingetidens og jernalderens forestillinger er fragmentariske og formidlet gennem senere genfortællinger. Ikke desto mindre fremtræder Thor i bestemte konstellationer: som hersker over vind, vand og rejse. I litteraturen træder derfor to figurer frem – Thor som katastrofens ophav, og Thor som den, der beskytter imod den.

Den katastrofale Thor

I Flóamanna saga fremstilles Thor som en hedensk dæmon og selve den katastrofale kraft. Hovedpersonen Torgils drager ud på en farefuld rejse, hvor han gentagne gange forfølges af en ondskabsfuld Thor, med fatale konsekvenser. Sagaen portrætterer Torgils som den første islænder, der konverterer til kristendommen: ”og holdt sin tro godt” (Harðar saga 1991: 247). Netop hans tro bliver det centrale for hele fortællingen, da Torgils beviser sin religiøse fromhed ved at stå imod Thors, og dermed djævelens, fristelser (Lassen 2019).

Den første store prøvelse finder sted i en drøm, hvor Thor vredt konfronterer Torgils og kræver, at han vender tilbage til sin gamle tro. Før sin kristning havde Torgils ofret kvæg til Thor, og guden truer med straf, hvis han ikke genoptager offerpraksissen. Torgils afviser ham med ordene: ”Gud vil

hjælpe mig, og jeg er kun glad for, at vores fællesskab er brudt” (Harðar saga 1991: 321). Bruddet markerer et centralt øjeblik, hvor Thor træder frem som djævelens afstøbning.

Sagaen viser, hvordan Thor gennem sin djævelskhed forårsager katastrofer, dog ikke i overnaturlig forstand, men gennem naturens kræfter. Vindens og vejrets usikkerhed er her det primære motiv. Sørejser var en uundgåelig og farlig del af middelalderens skandinaviske liv, og vejret kunne være forskellen på overlevelse og død (Perkins 2001: 9). I sagaen personificeres disse kræfter af Thor: ”Torgils venter på bør og drømmer, at en stor rødkægget mand kommer til ham og siger: ’Du har til hensigt at tage på en rejse, men den skal blive svær’” (Lassen 2018: 321).

I en anden drøm føres Torgils til en klippekant midt i en storm, hvor Thor tilbyder ham beskyttelse mod vejrets rasen, hvis han genoptager sin tro. Torgils afslår og påkalder den kristne Gud: ”Min rejse må gå, som almægtige Gud vil” (Harðar saga 1991: 278). Her bliver det tydeligt, at vejret, storm, og vind, ikke blot er naturfænomener, men tolkes som resultatet af guddommelige kræfter.

Drømmene fungerer som et parallelt univers, hvor Torgils fysisk møder Thor. Som det fortælles:

Igen viste Tor sig for Torgils i drømmen [...] Tor truede med at gøre det af med hans kreaturer. Torgils sagde at det var han ligeglad med. Den næste nat døde en gammel okse [...] den følgende nat vågede han selv ude hos sine stude, og da han kom hjem om morgenen, var han blå over det meste af kroppen. Folk er sikre på, at han og Tor må have truffet hinanden [Lassen 2018: 322].

Drømmene giver både adgang til den overnaturlige verden og profetisk indsigt i fremtiden (Lassen 2018: 331).

Trods varslerne vælger Torgils at fortsætte rejsen. Snart driver skibet vindstille rundt uden mad og vand (Harðar saga 1991: 280). I en drøm spotter Thor: ”Gik rejsen ikke, som jeg havde gættet? [...] Din situation kan dig stadig forbedres, hvis du vil slutte dig til mig” (Harðar saga 1991: 280). Nogle af mændene foreslår at blote til Thor for vind, men Torgils truer med straf, hvis de fornægter Gud. Thor viser sig igen i en drøm og anklager Torgils: ”Det viste igen, hvordan du er mod mig da mændene ville underkaste sig mig. [...] du kan stadig komme i havn om syv nætter, hvis du slutter dig til mig” (Lassen 2018: 324).

Torgils afviser endnu en gang, selvom det betyder fortsat lidelse. Thor kræver til gengæld ”det tilbage, som er mit” – koen, Torgils engang havde viet til ham. Først da Torgils smider koen overbord, slipper katastrofen (Lassen 2018: 325). Dette offer viser, hvordan kampen mellem kristendom og hedenskab konkret skrives ind i naturens kræfter.

Undervejs viser Torgils sit lederskab gennem askese og selvbeherskelse, fx når han nægter at fråse med maden i Grønland eller afslår at drikke en blanding af urin og saltvand, selv i desperation, men i stedet beder en bøn over vandet (Lassen 2018: 327, 333). Først da en ond falkeunge, muligvis en skikkelse af Thor, forsvinder, letter rejsen: ”Nu har den fugl endelig forladt os [...] og det er selveste Gud, som vi tror på, som har hjulpet os” (Lassen 2018: 333).

Her viser sagaen, at årsagen til, at Torgils og hans mænd overlever, er hans fromhed og kristne tro (Lassen 2019). Katastrofen fortolkes ikke alene som naturens voldsomhed, men som ondskab legemliggjort i Thor. Ondskaben er dermed selve katastrofen, socialt defineret, men forankret i naturfænomener.

Flóamanna saga er ikke en historisk beretning om middelalderlige hændelser. Men hvis man anerkender, at magi og overnaturlige kræfter var reelle elementer i middelalderens mentalitet, ændres forståelsen af katastrofer. Katastrofen er ikke kun vinden, men også de dæmoniske kræfter, som manipulerer naturen. Som Richard Kieckhefer påpeger, er middelalderens litteratur ofte en fortolket version af menneskers hverdag (Kieckhefer 2021). Her fungerer Thor som selve personificeringen af den katastrofale kraft. Som Annette Lassen pointerer: ”Þór, one should keep in mind, is only one of a great variety of manifestations that the devil can assume” (Lassen 2019: 318). Thor repræsenterer således både naturens voldsomhed og den djævelske ondskab, og Flóamanna saga viser, hvordan hedenskab og kristendom kæmpede om at definere katastrofen.

Hedenskab, helgenkult og katastrofens fortolkning

Selve Thor-figures hedenskab påkaldes igen og igen i forlængelse af de ulykker, Torgils og hans mandskab udsættes for. I Flóamanna saga fungerer magi og hedenskab som måder at forholde sig til Islands ikke-kristne fortid på; den måde de beskrives på, giver indblik i forfatterens forståelse af

natur, overnaturlige fænomener og social ustabilitet. Som Kieckhefer bemærker: “Magic they [the sagas] depicted was part of the shading they used in painting this canvas” (Kieckhefer 2021: 32).

Årsagerne til middelalderens katastrofer var ikke altid bundet til hedenskab, men når årsagen var mindre begribelig, søgte man forklaring og beskyttelse (Standley 2021). Helgener havde her specifikke funktioner, f.eks. Sankt Nikolaus som beskytter mod storme (Standley 2021).

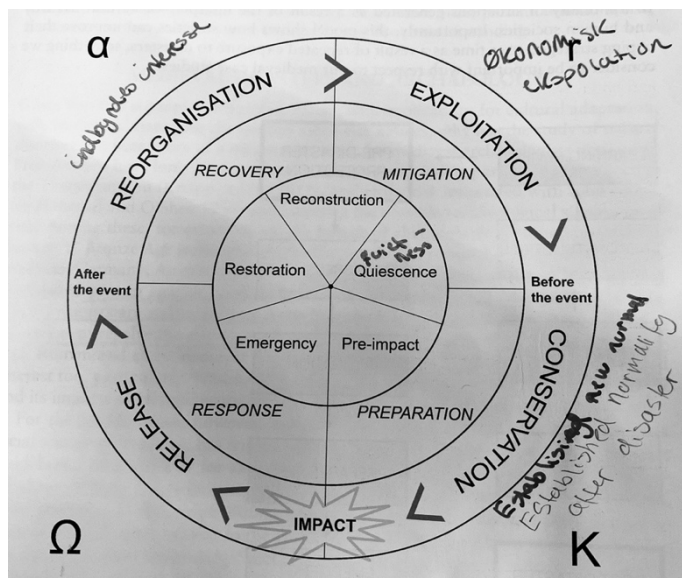
For at forstå, hvordan samfund bearbejder katastrofer, kan økologerne L. Gunderson og C. S. Hollings model inddrages. I ”konserveringsfasen” (K) bearbejdes det skete, både fysiske spor i landskab/by og psykologiske traumer. Her opstår fortællinger om årsag og værn: at håndtere katastrofer indebærer fortolkning af risiko, usikkerhed og ”det uforventelige” (Dahlberg 2017). Flóamanna saga eksemplificerer dette: katastroferne forklares ved overnaturlige kræfter, mens beskyttelsen kommer gennem Torgils’ kristne religiøsitet. Sammenlignes dette med helgenritualer, der skulle afværge ulykker, tegnes et billede af, hvordan man i K-fasen fortolkede katastrofer gennem religion.

Et understadie i K-fasen er *preparation* – forberedelsen. En praktisk måde at forberede sig på var påkaldelse af helgener eller den Hellige Familie gennem kirkegang, bøn og pilgrimsrejser (Standley 2021). En bøn i *Visdoms spejl*² fastslår:

Jesus, Sankt Maria, Sankt Anna, Sankt Sebastian, Sankt Sylvester, Sankt Martin, Sankt Adrian, Sankt Nicolaus, Sankt Christoffer, Sankt Rochus, Sankt Bernard, Sankt Anthonius. Disse navne skal man hver dag bede til ... at de bevarer dig den dag og nat fra den plage som er pesten og brat død og af alt andet ondt... [Middelalderens danske bønnebøger: Bønnebog [AM 75 8°], *Visdoms spejl* 1946: 442].

² *Middelalderens danske bønnebøger* er en kildesamling i fem bind med normaliserede middelalderlige bønnetekster, udgivet af Gyldendal i perioden 1945-1963 med Karl Martin Nielsen som redaktør. *Visdoms spejl* findes i bind 3.

I en anden bøn beskrives et apotropæisk ritual mod pest, hvor man påkalder helgener, tænder lys, “måler huset omkring”, snor en tråd til en “kringle” og hænger den for Jomfru Maria (Visdoms spejl 1946: 369). Bønnen kobler fysiske handlinger til en fortolkning af pestens fremtræden, enten som forberedelse/værn eller som antidot under selve udbruddet. Hverdagsgenstande tillægges rituel funktion. Sådan bliver “kringlen” et konkret middel til at håndtere frygt og beskytte sig fortolkende (Standley 2021).

Figur 1 Holling og Gunderson "Disaster Cycle" her fremstillet af Peter J. Brown.

Dette kan sammenholdes med Flóamanna saga hvor hedenskab og den ondskab, Thor repræsenterer, fungerer som et narrativ om beskyttelse og forklaring på naturens katastrofale indgriben i den materielle verden, mens troen på den kristne Gud, synlig i Torgils' askese og lederskab, er den afværgende kraft. Bønner, helgener og hedenskab er dermed udtryk for en fortolkende praksis omkring frygt og årsager til naturkatastrofer.

Middelalderens forhold til hedenskab er komplekst: nærværende artikel anvender derfor en forenklet, men funktionel definition inspireret af John Marenbon, hvor Hedenskab defineres i relation til kristne doktriner (Marenbon 2015). Dyrkelsen af “afguder” som Thor forklares i en kristen ramme, hvilket ses hos Saxo³ Grammaticus' Danmarks krønike:

³ Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum* er oprindeligt skrevet på latin, men foreligger i flere senere danske oversættelser. I denne artikel anvendes Fr. Winkel Horns oversættelse (1898), genudgivet i 1985.

[...] Thor og Odin [...] forstod at lave øjenforblindelse [...] og begyndte at gøre Krav paa guddommelig Rang [...] de hildede i den taabeligste Lettroenheds Garn [Saxo, 1985: 224].

Saxo udtrykker et kristent verdensbillede, hvor "afguder" er bedragere, der forleder de enfoldige. I middelalderen sås ofte en tendens til at klassificere nordiske guder gennem klassiske analogier (Thor - Jupiter/Zeus, Odin - Merkur), men hos Saxo passer genealogierne ikke problemfrit, da Merkur er søn af Jupiter og Thor søn af Odin (Saxo 1985: 224). Uoverensstemmelserne afspejler ikke uvidenhed, men et kristent fortolkningsprojekt, hvor førkristne fortællinger rubriceres som usande bedragerier og som misforståelser af den ene sande religion (Lassen 2011).

Flóamanna saga, Visdoms spejl og Saxos Danmarks krønike giver tilsammen et indblik i, hvordan middelalderen forholdt sig til hedenskab og de problemer, det medførte. Disse tekster dokumenterer, hvordan man forberedte sig og konserverede en ny normal efter katastrofen, ikke ved naturvidenskabelig kausalitet alene, men gennem fortolkning: hedenskab i skikkelse af Thor, helgenkultens værn og kristen bøn som praktisk teologi. At skabe et "fantastisk" univers genspejler forfatternes verden: magi og naturkatastrofer forstås i sammenvævning. Således bliver fantasien en del af konserveringsperioden efter vendepunktet, fordi den muliggør abstrakt tænkevirksomhed og mental håndtering. Om afguderne "findes" er sekundært (Marenbon 2015): afgørende er fortolkningsevnen, hvormed man bearbejdede ondskab og katastrofale vendepunkter i middelalderen.

Thor mod kaos

Thorfiguren optræder ikke kun som katastrofens årsag, men også som dens modstander. I sagalitteraturen og skjaldedigtene beskrives han ofte som menneskenes beskytter, der med hammeren Mjølner bekæmper kaotiske væsner som jætter og monstre. Vrede og styrke er gennemgående karakteristika ved figuren (Lindow 2020).

I eddadigtet Hymiskviða udfordres Thor til at fange sin egen mad og tager derfor på fisketur med jætten Hymer. Her møder han Midgårdsormen, symbol på verdens kaos og gudernes fjende. Thor omtales som "folks beskytter" (Stavnem 2020: 161), mens Midgårdsormen betegnes som "guders

”fjende” (Stavnem 2020: 162). Kontrasten mellem beskytter og fjende tydeliggøres gennem kenningerne. Thor fanger ormen med et oksehoved som agn og slår den med Mjølner, hvilket beskrives i kosmiske billeder: ”Stentrolde skingred, klippegrunden sprak, den ældgamle jord skælved” (Stavnem 2020: 162). Handlingen fremstilles som en kosmisk kamp, hvis konsekvenser truer verdensordenen. John Lindow understreger netop den kosmiske dimension:

The cosmic nature of the entire episode [...] is set explicitly in nature in the reaction of wolves, stony grounds in the ancient earth itself [Lindow 2020: 1067].

Thor associeres hyppigt med naturens kræfter, især vand, vind og rejse (Wills 2017) en forbindelse, der også fremgår af Flóamanna saga. I Snorris Edda⁴ udvides fortællingen om fisketuren. Her ror Thor energisk længere ud, trods Hymers advarsler om Midgårdsormen. Thor bruger al sin styrke til at trække ormen op og sætter fødderne så hårdt i bådens bund, at han bryder igennem: ”Han trådte gennem båden med begge ben og stemte mod havbunden” (Snorri et al. 2014: 79). Denne ikoniske detalje findes ikke i Hymiskviða, men den er bevaret i billedkunsten – bl.a. på Hørdumstenen (Thy, Danmark) og Altunastenen (Uppland, Sverige).

På Hørdumstenen ses Thor med fiskeline og fod igennem båden; en anden figur skærer linen over, som i Snorris version (Snorri et al. 2014: 79). På Altunastenen holder figuren en hammer i højre hånd og en fiskeline i venstre, mens et slangemotiv antyder Midgårdsormen. Altunastenen dateres til det tidlige 1000-tal, Hørdumstenen til senere (Kopár 2012). På trods af forskelle i tid og sted vidner de begge om samme ledemotiv: fisketuren, mødet mellem gud og kaos, hammeren, foden gennem båden og rejsen over vand, elementer, der også kendes fra Flóamanna saga. Thor fremstår her som den, der holder kosmisk balance (Kopár 2012).

Vandets farlighed og nødvendighed i Skandinavien understøtter Thors rolle. Tarrin Wills’ undersøgelser af navnesteder og broer viser, at Thor ofte associeres med overgang og rejse, særligt i Småland, hvor der er en tydelig korrelation mellem brobyggeri og Thornavne (Wills 2017). Thor har sandsynligvis været påkaldt som beskytter under rejser over vand.

⁴ Snorri Sturlunsons *Edda* er en oldislandsk prosatekst fra ca. 1220, der behandler nordisk mytologi og skjaldekunst. Værket foreligger i flere danske oversættelser. I denne artikel anvendes udgaven fra 2014, oversat af Rolf Stavnem.

Runesten vidner også om Thor som beskyttende kraft. Sønder Kirkebystenen bærer indskriften: "Sasser satte denne sten efter Asgot, sin bror, han døde på Gotland. Thor vie disse runer." Beskyttelsesformlen er skrevet i binderuner, adskilt fra hovedteksten, hvilket antyder en særlig rituel funktion (Lindow 2020). Stenen kan tolkes som en førkristen påkaldelse, men enkelte forskere har argumenteret for, at den imiterer kristne formler, hvor Thor snarere erstatter Kristus (Sawyer, 2000). Birgit Sawyer konkluderer dog forsigtigt: "It seems safer to regard them either as pagan or as reflecting uncertainty during a transitional period" (Sawyer 2000: 128).

Thor-motiverne er bemærkelsesværdigt konsekvente på tværs af kilder: han er tæt forbundet med vand, rejse og kampen mod kaos. Uanset om han fremstilles som katastrofens ophav eller dens beskytter, er han den figur, der kontrollerer naturens kræfter. Dette gennemgående mønster i både ikonografi og litteratur tyder på, at Thor havde en central rolle i den middelalderlige forståelse af naturens farer og katastrofer.

Figur 2 Hørdumsstenen: Thors fod igennem bunden af båden med fiskeline. Dog er Midgårdsormen ikke bevaret særligt.

Figur 4 Altunastenen fra Uppland Sverige. Foto: Lundberg, Bengt A. Rune database:
<https://app.raa.se/open/runor/inscription?id=e4d517-7524-43e2-97dd-2fee2a4da84d>

Figur 3 Sønder Kirkeby-stenen, hvor vieformlen ses under skibskonet - separat fra hovedskrift og ikon.
Foto: <https://samlinger.natmus.dk/dmr/asset/189161>

Katastrofer genfortalt

Der er noget grundlæggende menneskeligt i ønsket om at forstå, bearbejde og til tider bebrejde naturkatastrofer. Derfor er det næppe overraskende, at vi også i dag fortolker risici og frygt gennem fortællinger, fra nyhedsreportager til katastrofefilm. Middelalderens litterære univers gjorde det samme: gennem mytologiske væsener som Thor og Midgårdsormen samt gennem religiøse ritualer, der skulle beskytte mod naturkatastrofer og sygdomme som pesten.

Middelalderens skønlitteratur og rituelle praksisser skal forstås som fortolkninger af naturens destruktive kræfter. Disse blev manifesteret i hedenske guder som Thor og senere genfortolket i kristne rammer. I bearbejdelsen af katastrofer, i eftermælet af frygt og lidelse, skabte man abstrakte narrativer, hvor guder, helgener og dæmoniske kræfter forklarede det uforståelige.

To fremstillinger af Thor går igen på tværs af kilderne: som beskytter og som årsag til katastrofen. I både førkristne og kristne kontekster optræder gennemgående motiver – vand, vind og rejse, hvor Thor havde særlig betydning. Det ses i Flóamanna saga, i Hymiskviða og Snorris Edda, i runestensikonografi og i navnesteder forbundet med broer og overgangssteder. Disse stærke ledemotiver viser, at Thor havde en særlig funktion i menneskers forståelse af naturens kræfter. Samtidig må det erkendes, at kilderne ikke giver tydelig evidens for, hvordan Thor blev dyrket i en religiøs praksis, hvilket gør det vanskeligt at drage sikre konklusioner om hans kultiske rolle.

Hvad kan vi da bruge disse Thorfigurer til? De giver os et indblik i, hvordan mennesker i middelalderen bearbejdede katastrofer gennem religiøsitet, fantasi og abstrakt tænkning. Samtidig minder de os om, at frygten for den uforudsigelige fremtid ikke er et nyt fænomen, men en del af en længere menneskelig tradition for at søge mening i kaos.

Litteraturliste

- Dahlberg, Rasmus. 2017: *From Risk to Resilience: Challenging Predictability in Contemporary Disaster and Emergency Management Thinking*. Københavns Universitet.
https://research.fak.dk/esploro/outputs/doctoral_external/From-Risk-to-Resilience-Challenging-Predictability/991816068103741#detaljer
- Gerrard, Christopher M.; Paolo Forlin, Peter J. Brown, (red.) 2021: *Waiting for the End of the World: New Perspectives on Natural Disasters in Medieval Europe*. The society of medieval archaeology monographs. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003023449>
- Kieckhefer, Richard 2021: *Magic in the Middle Ages*. Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/9781108859721>
- Kopár, Lilla 2012: *Gods and Settlers: The Iconography of Norse Mythology in Anglo-Scandinavian Sculpture*. Brepols. <https://doi.org/10.1484/M.SEM-EB.5.106277>
- Lassen, Annette 2011: *Odin på kristent pergament: en teksthistorisk studie*. Museum Tusulanums Forlag.
- Lassen, Annette 2017: *Islandingsagaernes verden*. Gyldendal.
- Lassen, Annette 2019: “Perseverance and Purity in Flóamanna Saga”. *The Journal of English and Germanic Philology*, 118 (3), s. 313–328. <https://doi.org/10.5406/jenglgermphil.118.3.0313>.
- Lindow, John 2020: *The Pre-Christian Religions of the North: History and Structures*. Brepols.
- Marenbon, John 2015: *Pagans and Philosophers: The Problem of Paganism from Augustine to Leibniz*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1h4mhj6>
- Perkins, Richard 2001: *Thor the Wind-Raiser and the Eyrarland Image*. Viking Society for Northern Research.
- Standley, Eleanor R. 2021: “Fear, Matter and Miracles: Personal Protection and Coping with Disasters through Material Culture C12–1600”. I: *Waiting for the End of the World: New Perspectives on Natural Disasters in Medieval Europe*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003023449>
- Sawyer, Birgit 2000: *The Viking-Age Rune-Stones: Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. Oxford University Press.
- Stavnem, Rolf (red.) 2020: *Den poetiske Edda*. U Press.

- Wills, Tarrin 2017: “Die Faszination des Verborgenen und seine Entschlüsselung – Rādi sa kunni”. I: Jana Krüger m.fl. (red.): *Beiträge zur Runologie, skandinavistischen Mediävistik und germanischen Sprachwissenschaft*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110548136-029>

ON SAXO'S USE OF ARCHIVAL SOURCES TO DESCRIBE THE MURDER OF BISHOP RIKE

Considering Saxo's use of the archepiscopal archive in Lund c.1085-c.1158
as seen through the lens of an episcopal murder

By:

Svend Clausen

History

ABSTRACT: Research by Michael H. Gelting showed that Saxo must have made extensive use of contemporary archival sources when he wrote the parts of *Gesta Danorum* from c.1158 onwards. This study discusses Saxo's description of the murder of bishop Rike on 18.Oct. 1139 and considers what source material Saxo used here. It concludes that this part of his chronicle is most likely to be based on his use of two known, but lost papal documents, both of whom concerned the murder and were located within contemporary archives. Finally, it is discussed what this means considering Gelting's conclusions.

NØGLEORD: Saxo Grammaticus, medieval archives, medieval Denmark, murders, papal documents, violence against bishops.

Saxo and the Medieval Archives

Saxo's description of the murder of bishop Rike of Roskilde is uniquely detailed amongst preserved sources for the event.¹ The research history centered on the famous chronicle by Saxo Grammaticus is very long and whatever position one may take in such a debate, it remains an unavoidable source to countless aspects of Danish and Scandinavian history up until its time of writing in the decades around c.1200. Despite the long research history, the present article will attempt to make strides within a field which has only begun to become more than dimly lit by research in the most recent decades as it is a rather new approach to the study of his chronicle.² This being the case, the research history within this field is also very short. Saxo using archival documents as source material for his chronicle is not something which has traditionally been considered much within Saxo research. Nonetheless, acknowledging this is crucial for understanding not only Saxo as an author but also for understanding his chronicle in itself as well as the contemporary society in which it was written. Truly evaluating the actual trustworthiness of his chronicle is also quite hard without taking Saxo's widespread use of contemporary archival sources closely into account. Discussing Saxo's use of archival sources is thus of the utmost importance as acknowledging this should have a decisive impact on how exactly Saxo's chronicle is being considered and evaluated in future research.

The first to shed light upon Saxo's use of archival sources was Michael H. Gelting in an article from 1980, although it was not his center of attention then. He just suggested briefly that Saxo must have had access to the Danish royal and/or archepiscopal archives when he wrote about the period between 1159 and 1162:³

¹ The present article is a re-edited version of an article published previously as part of an anthology celebrating the jubilee of Middelaldercirklen at the University of Copenhagen 25 years after its founding by Michael H. Gelting during his tenure as lecturer in medieval history at the University of Copenhagen cf. Clausen 2025, (Festskrift), cf. Gelting 2001 regarding the founding of Middelaldercirklen. The origin of the article thus explains why this article is conceived and structured specifically as a follow-up article to some of Gelting's research. In between now and the publication of the original article, a shorter and less scientifically oriented version of the article has also been made available in Danish, cf. Clausen 2025 (Prøven). In some places the present version thus also reflects a certain degree of influence from the Danish version.

² Cf. also e.g. Riis 2006, pp. 79-80.

³ Cf. Gelting 1980, p. 336, and Gelting 2012, note 3.

Saxo's account of the events of 1159-62 betrays an exact knowledge of the facts of the matter, and considering that he wrote at least twenty-five years after these events, he could hardly have derived such a precise knowledge other than through written sources".⁴

Only a quarter of a century after Gelting's brief suggestion was this phenomenon studied somewhat more systematically by Thomas Riis. He made a weighty contribution in this debate as he identified a list of 130 points in the chronicle where he suggested that Saxo would be likely to have used now lost archival sources ranging from the first half of the 9th C. to 1184/1185.⁵ As late as 2012, however, Gelting's article on the topic was still the first entire study ever devoted to the discussion of Saxo's use of archival source material when he wrote his chronicle.⁶ As nothing new on the topic has arrived since then, Gelting's article from 2012 still is the primary research proving this point about Saxo's working methods.⁷

Gelting proving this point must be seen in contrast with the traditions stemming from older research on Saxo. Research into Saxo's chronicle had long been shaped much by Curt Weibull's influential book from 1915 when Gelting published his article: by showing Saxo's dependency upon earlier source material, Weibull "fundamentally questioned Saxo's reliability" thus beginning an era of deeply rooted scepticism towards using Saxo's chronicle as trustworthy source material.⁸ Weibull's analysis covered the whole period between 1076 and 1185, but Gelting showed that the weight and coherence of Weibull's arguments gradually fizzled out after 1134, disappearing entirely after 1157:

For the section of the *Gesta Danorum* that describes the times after 1134, however, Curt Weibull's arguments become increasingly hypothetical and questionable, and finally they peter out without providing any systematic analysis of Saxo's account of events after the end of the Danish civil wars in 1157 [Gelting 2012: 323].

⁴ As quoted from Gelting's 2012 article, p. 326.

⁵ Riis 2006, list on pp. 173-194, discussion on pp. 79-93, cf. Gelting 2012, p. 326.

⁶ Gelting 2012.

⁷ Gelting's article from 2012 has since been re-published in Heebøll-Holm et al (ed.) 2024, pp. 496-523.

⁸ Gelting 2012, p. 322-323, Weibull 1915, cf. Gelting 2012, pp. 322-325 for a more detailed account of Weibull's approach and the research tradition in its aftermath.

A key point for Gelting in proving Saxo's use of archival source material is the fact that his chronicle undergoes a radical change stylistically from the end of the Danish civil wars in Oct. 1157 onwards:⁹

Saxo's account of the civil wars from 1134 to 1157 has the same character as the preceding books in his chronicle: a string of episodes whose chronology is unclear and sometimes patently erroneous [Gelting 2012: 324].

[compare with]:

[Saxo's] writing on the history of Denmark from 1158 to 1185 is in fact closely bound up with a precise chronology – a kind of extremely copious annal that nonetheless does not mention a single exact date [Gelting 2012: 324].

[compare with]:

This raises the question of why Saxo shifts to a quasi-annalistic structure in his writing of the events from 1158 onwards [Gelting 2012: 326].

[compare with]:

The most likely explanation for Saxo's "annalistic" mode of writing from 1158 onwards is that from that point he had access to a continuous supply of documentary evidence – in other words, to well-kept archives. The question is which archives he was perusing. [Gelting 2012: 327]

This led to Gelting showing that Saxo must have been using the Danish royal archives from c.1158 onwards.¹⁰ His article demonstrated that the stylistic shift in Saxo's chronicle from c.1158 onwards reflects that Saxo, from then on, was able to make systematic use of the royal archives in order to supplement his already existing knowledge from the archepiscopal archives in Lund. The overall chronological precision of his chronicle thus seems to have intensified dramatically due to his combined knowledge from the content of these two different archives; for Gelting had been showing

⁹ Gelting 2012, p. 324, 326, cf. Larsen 1925, p. 171-173.

¹⁰ Gelting 2012, pp. 324-331. As this article will be concerned with Saxo's use of the archepiscopal archives, further details regarding Saxo's use of the royal archives must be found within Gelting's article. However, as Saxo must have been a personal acquaintance of archbishop Absalon and as his selected chronicler, even presumably as one of his important and trusted employees, it would hardly be surprising at all if this status had given him access also to the royal archives even though these archives were kept somewhere else than Lund and connected to a different institution.

that Saxo also must have been using the archiepiscopal archives in Lund extensively when describing the period between 1085 and 1185:

There is no doubt that Saxo knew and used the archives of the archiepiscopal see of Lund to which he was attached. The great 1085 charter of King Knud “IV” (Saint Canute King) to Saint Laurence’s cathedral in Lund – the earliest Danish charter whose text has survived – is reflected in Saxo’s account of the King’s liberality towards the church. Much of what he writes about the relationship between Danish kings and the see of Lund during the following century [i.e. between 1085 and 1185] must be derived from archiepiscopal archives, even if most of the documents are now lost. [Gelting 2012: 327-328].

Gelting had shown Saxo’s use of the archiepiscopal archives by making it clear that Saxo knew the content of the earliest, textually preserved Danish document, a charter from 1085 transmitted through source material from Lund and undoubtedly stemming from the archiepiscopal archives.¹¹ Gelting’s article, however, had to leave open the obvious follow-up question: i.e., considering Saxo’s use of the archiepiscopal archives, while remembering especially Saxo’s knowledge of the 1085 charter; what is then the situation before c.1158 and particularly regarding Saxo’s descriptions of the period between 1134/1157 where Weibull’s arguments were not found convincing either? Importantly, 1085 is no random year in the history of Lund, as the 1085 document reflects that the holy chapter at Lund archbishopric probably was founded at c.1085, and these holy chapters are known to have been extremely important in the process of ecclesiastical professionalization which included establishing a written administration and subsequently also in preserving all of this history attached to the dioceses in the form of written archives etc. now being kept.¹²

The present article will discuss the follow-up question as mentioned above by studying Saxo’s use of archival sources stemming from the archiepiscopal archive in the period before c.1158 with particular focus on the Danish civil war era, i.e. within that very period where Gelting also discarded

¹¹ Gelting 2012, pp. 327-328, cf. Riis 2006, p. 83, source editions: *Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve*, 1. Series, 2. Vol. (1053-1169), no. 21 [this series henceforth: DD/DRB], most recently: Sten Skansjö og Hans Sundström, eds., 1988: *Gåvobrevet 1085. Föredrag och diskussioner vid Symposium kring Knut den heliges gåvobrev 1085 och den tidiga medeltidens nordiska sambälle*, Lund University Press, Lund, pp. 12-17.

¹² As regards the importance of the dioceses in this respect: Gelting 2017 pp. 71-74, as for the founding of the holy chapter in Lund at 1085: Gelting 2004 p. 170, Gelting 2014 p. 133, Ciardi 2016, pp. 30-31, cf. Weibull 1914-1923 p. 123-125, Helveg 11-12.

Weibull's arguments as unconvincing. Lacking space for a full analysis, the present case study will therefore examine Saxo's description of the murder of bishop Rike of Roskilde; an event which took place in 1139 during the era of the Danish civil wars, i.e. within the period between 1134/1157 as defined by Gelting's article. It will discuss what source material Saxo used to describe that murder and also how the conclusions deduced from this fit into the bigger picture as presented by Gelting's article.

An important aspect in evaluating the overall answer will be remembering the fact that based on Gelting's research there is still reason to believe that Saxo's access to preserved archival sources would likely have been lesser and less extensive on the earlier period. This is the case despite knowing that the archiepiscopal archive in Lund as regards preserved content during Saxo's era is actually likely to have been in just as good shape before c.1158 as it were after:

However, from what has survived of [the archiepiscopal archives], there is no reason to suppose any radical change to their structure after 1157 [Gelting 2012: 328]

The reason that Saxo is likely to have had lesser access to preserved archival sources before c.1158 thus has to do with something other than his use of the archiepiscopal archive. Instead, it seems to be caused by the fact that Saxo apparently depended partially upon the Danish royal archives from c.1158 onwards. Contrary to the archiepiscopal archives, there are good reasons to assume that the general state of preservation of the royal archives would likely have been much poorer before c.1158 compared with after:

[the civil wars and especially the years between 1146 and 1157] can hardly have been conducive to the orderly keeping or preservation of such royal archives as might have existed [Gelting 2012: 328]

[compare with]:

[regarding the administration of Erik III the Lamb, 1137-1146]: one may doubt how much of this orderly administration and its archival production could have survived the chaos of the eleven subsequent years of fighting. [Gelting 2012: 328]

Between 1131 and 1157 Denmark was tormented by massive political turmoil caused by a constant state of on-off civil wars and any presumed royal archives from before c.1158 are likely to have

suffered badly during such longstanding wars. It is even likely that they were perhaps also less than well-kept during this mess. While these wars did not necessarily affect the state of the archepiscopal archives to any noteworthy extent, it is very likely they on the other hand could have affected the state of the royal archives a great deal.

In discussing all of this, the article will conclude that Saxo must have found at least two papal documents from c.1140 in the archepiscopal archives in Lund both of whom concerned the murder. Saxo seems to have read these papal documents thoroughly, subsequently using its murder description to base his own story of the murder on as well as using them to describe also the papal reaction. Combined with the preservation of the 1085 charter, this speaks collectively in favor that some kind of archepiscopal archives would likely have existed at Saxo's own time and contained documents also relevant for the period between 1085 and 1157/1158. Furthermore, Janus Møller Jensen has shown that Saxo seems to have used written statutes from c.1151/52.¹³ Lauritz Weibull has even shown how Saxo must have used papal documents as sources for his detailed knowledge of certain events in 1154, and these documents seem most likely to have stemmed from the archepiscopal archives.¹⁴ All such documents would most likely have been found by Saxo in some kind of archive, which seems to additionally support the idea that Saxo using archival sources is very likely to be a valid conclusion, at least to some extent, also as for the period between 1134/1157.

Sources for the murder of bishop Rike

Bishop Rike of Roskilde was murdered as part of a civil war raging between the elected King Erik III the Lamb and the competitor Oluf II who had been elected as king in the Danish region of Scania.¹⁵ Apart from Saxo's chronicle, two surviving medieval source traditions describe the murder. The first tradition is the Danish medieval annals:

¹³ This regards Saxo's description of the so-called Vedemans Lag, cf. Møller Jensen 2000, p. 314-315.

¹⁴ Although, according to Weibull, in this case it would most likely have been papal documents from a somewhat later date, cf. Weibull 1914-1923, pp. 231-241 (esp. pp. 236-237).

¹⁵ As the topic here is Saxo's sources for describing it, discussing the broader political context of the murder will not be done within this article. As for Rike's career before 1139; cf. e.g. Gelting 2004B, DD/DRB 1,2 no. 65, Weibull 1941 60-61, Olrik

The quotation comes from an edition in medieval Danish from the 1400s edition of the description of the murder in the annals from a Danish Cistercian abbey, Ryd Monastery. The older annals from this monastery were written in Latin, but this later edited version is in medieval Danish. As the name of the village is not included in the preserved Latin edition of the older Ryd annals, the name must have been either edited into the Danish translation edition or the translation edition must have been made from some, now lost, and slightly different version of the Latin Ryd annals which contained some variations when compared to the preserved version. Whichever option is correct is not decisive in the present context.

It is a very short and simple description of just the basic circumstances regarding the murder and without any additional details whatsoever. This to-the-point description is extremely representative as for as how the murder is generally described in Danish annalistic sources. The only real additional detail is the fact that it varies whether the name of the village where the murder took place, i.e. Ramløse, is actually included or not: some Danish annals include the name while others leave it out.¹⁷ Most annals also include the year to date the murder while the source quoted above represents the one exception leaving out the year. Remarkably, all annals providing any year collectively date the murder wrongly for 1143.¹⁸

1895 pp. 23-26, Hørby 1982, Skyum-Nielsen 1971 pp. 85, 87, Roskildekrøniken p. 31 (Roskildekrøniken: transl. by Michael H Gelting, 2002, 2.edt., Wormanium, Højbjerg, henceforth: Roskildekrøniken).

¹⁶ In English it simply means: “Oluf killed bishop Rike of Roskilde in Ramløse” (translated from medieval Danish into English by the author), as quoted from Erik Kroman, ed. 1980: *Danmarks Middelalderlige Annaler*, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, København, p. 250.

¹⁷ Ramløse is a village in Northern Zealand where Rike was present at that point in time because the Roskilde bishops during that era owned some estates there including some kind of farm or manor, as for a discussion of why Ramløse was a place well-situated for an episcopal manor of this kind during that era: cf. Clausen 2025 (*Proven*), p. 40, as for annals including the name: Kroman 1980, pp. 113, 164, 250, cf. Jørgensen 1920 p. 163 (Ellen Jørgensen, ed., 1920. *Annales Danici Medii Aevi*, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, København), as for annals leaving out the name: Kroman 1980, pp. 146, 196, 227, 276, 301, cf. Jørgensen 1920 p. 77, 138, 145, 150, 163.

¹⁸ Kroman 1980, p. 113, 146, 164, 196, 227, 276, 301, cf. Jørgensen 1920, p. 77, 138, 145, 150, 163. As such mistakes are very common in medieval annals and could easily come into existence in the age of handwritten manuscripts, the actual mistake is much less remarkable than the fact that all the annals collectively repeat the same mistake. This repeated mistake is most likely to reflect that the preserved annalistic description of the murder may take root in some now lost annalistic work, possibly from Lund archbishopric, cf. Clausen 2021, 60-61, 65-66, as for annals from Lund in general: Kristensen 1969.

The second tradition is the description in the memorial book from the archepiscopal cathedral, i.e. the so-called *Necrologium Lundense*. Its interest in remembering Rike is explained by the fact that it describes him as our brother (“frater noster”). This tradition provides a different year than the annals by saying that the murder took place in 1139, and as *Necrologium Lundense* is pretty much contemporary, dating the event for 1139 is easily preferable to the year provided by the annals as these are in general more likely to have been written somewhat later than the *Necrologium*.¹⁹ However, the description in *Necrologium Lundense* is not more detailed than the extremely short annalistic description: the *Necrologium* leaves out not only the name of the village, but also the mentioning of King Oluf II as the man who had Rike killed. Instead of these two missing details, the *Necrologium* provides two other details of supplementary importance instead: it mentions that the murder took place on 18. October, and it also mentions that not only Rike was killed that fateful day, but that he was murdered “cum suis”; i.e. that he was murdered together with his men.²⁰ This detail has certain relevance for understanding the nature of the source that Saxo used for describing the murder.

Saxo’s description of the murder

Compared with the annals and the *Necrologium*, Saxo’s prolonged description is a monumental contrast by providing a stunning and meticulous wealth of details:

Once more he [i.e. Oluf] made his way from there to Zealand, where he learnt from peasants that Bishop Rike was lingering in the village of Ramløse; Oluf secretly passed the night in the same neighbourhood. As soon as he had discovered the position of Rike’s bedroom from hearing the sound of his morning office, Oluf ordered his soldiers to charge the doorway. To protect their master the grooms of the chamber ran to the entrance but were slaughtered at the threshold. The bishop

¹⁹ Arhning 1937, p. 316-317, note 62. Based on Arild Huitfeldt’s description of the murder, Arhning suggests that the murder may have been mentioned also in *Liber Daticus Roskildensis* where it would have been dated for 18. Oct. 1139 just as in *Necrologium Lundense*. Some kind of mention of the event in this source seems likely, of course, but no such mention is found amongst the preserved fragments of *Liber Daticus Roskildensis* (cf. Alfred Otto S.J., ed., 1933. *Liber Daticus Roskildensis. Roskilde Gavebog og Domkapitlets Anniversarieliste*, Levin og Munksgard, København).

²⁰ As quoted from Weibull 1923, p. 99, the full quotation is as follows: ”[18.okt.] (...) Rycco Rosceldensis episcopus frater noster cum suis occisus est. Anno domini. M. C. XXXIX” (Lauritz Weibull, ed., 1923. *Necrologium Lundense. Lunds Domkyrkas Nekrologium*, Lund Domkyrka, Lund, henceforth: *Necrologium Lundense*)

himself, seeing that he was hard pressed and hemmed in by the utmost peril, subordinated religion to his safety and, slipping a shield over his neck, fought superbly to prevent his foes gaining access; in the meantime the priests who acted as his secretary and ring-bearer shored up the doors, which had almost been wrenched off their hinges, by heaping a pile of pillows against them. Because Oluf could not take the building by force of arms, he accordingly assaulted it with fire. But Rike, reckoning, he would meet a finer death from the sword than by being burnt alive, craved a respite so that he might have a talk with Oluf; in confirmation of this he was given a friendly promise and, the moment he stuck his head out of doors, he was cut to pieces [Saxo, XIV.2.10, pp. 990-991]²¹

Whether Saxo's description is more trustworthy or not must be a discussion reserved for a later stage of this debate, at this point it is enough to simply conclude that the difference between Saxo and the other sources is immense. While the other sources provide an extremely short and superficial mention only, Saxo on the other hand gives an in-depth description full of detail, knowing even the time of day, how exactly Rike's clerics acted to try and protect him as well as also specific details of how Rike himself acted. While the other sources are characterized by a great lack of detail and limit themselves to the basic circumstances, Saxo's chronicle tells the whole story of the murder vividly with a very high level of detail with a main focus on events as experienced from inside Rike's house.

Such a huge difference is hardly just a matter of style due to the different genres of the sources. Of course, mentioning events more briefly would usually be expected in sources such as annals and a *Necrologium*, but exceptions do occur.

In comparison to his Rike description, Saxo does not even mention the fact that bishop Eskil of Viborg was murdered a few years earlier in the midst of church service, something which happened in Asmild monastery church also during the civil wars of the 1130s.²² Not every Danish episcopal murder is thus described by Saxo in this way despite there being very little doubt that Saxo actually knew about the Eskil murder too. This can be deduced as this murder is mentioned by the *Roskilde*

²¹ Karsten Friis-Jensen, ed., Peter Fisher, trans. 2015. *Saxo Grammaticus: Gesta Danorum. The History of the Danes*, vol. I and II, Oxford Medieval Texts, Oxford, vol. II, henceforth: *Saxo*.

²² Olrik 1894 p. 156 (Hans Olrik: *Danske Helgeners Levned*, 1894, fotografisk genoptrykt *Rosenkilde og Bagger*, København 1968, vol. I), Høirup og Stjernfeldt 1961 17, 59-60, 80 note 8 Henning Høirup (ed.) and O.F. Stjernfeldt (transl.), 1961, *Sankt Kjeld. Levned og Undergerninger samt teksterne til Kjelds fest med en historisk redegørelse*, Viborg, Gertz 1908-12 (M. Cl. Gertz: *Vitae Sanctorum Danorum*, København 1908-1912), p. 263 [henceforth: VSD]

Chronicle which we know that Saxo used as source material for his book.²³

The most likely difference between these two episcopal murders in connection with Saxo's chronicle probably comes down to the source material, at least partially: the *Roskilde chronicle* not only omits mentioning Eskil's diocese, but it also gives much less detail than Saxo does with Rike. Saxo, thus perhaps did not deem his source material for the Eskil murder good enough, whilst, apparently, he did have some very good source material for the Rike murder. One further reason behind this difference of priorities in relation to Saxo and these two episcopal murders, of course, would seem to be that Rike was also directly connected with Saxo's own archdiocese of Lund, something Eskil of Viborg probably was not.²⁴ As no other preserved source even comes close to his intense level of detail in describing this murder, Saxo's description is unique amidst existing source material.

Which type of source was Saxo using?

Interestingly, whenever it is possible to actually test Saxo's statements by comparing them to the few identifiable details in the annals and the *Necrologium*, both sources correspond quite well to what Saxo says. As the annals say, the murder took place in Ramløse and Oluf was behind it, while Saxo writes the same. Saxo also tells that some of Rike's grooms were cut down as they tried to defend the entrance, while the contemporary *Necrologium Lundense* says that Rike was killed "cum suis" (i.e. with [some of] his [men]).²⁵ In other words, there is no contradiction between Saxo's description and the other sources. This means that Saxo's story of the murder is in harmony with the few details in the other descriptions and that it is not actually different from the other sources, but simply much more detailed. The fact that the *Necrologium* and the annals give away dates and/or years for the event, while Saxo never does that, is irrelevant, as this is a conscious choice of style on Saxo's behalf since he generally never mentions exact dates or years at all.²⁶

²³ *Roskildekroniken* p. 29, *Scriptores Minores* (M. Cl. Gertz, ed. 1917. *Scriptores Minores Medii Aevi*, vol. I, Copenhagen: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, reprinted Copenhagen 1970, henceforth: *Scriptores Minores*) p. 29, as for Saxo's use of this chronicle: Weibull 1915, *Roskildekroniken* p. 91 (translator's comments).

²⁴ Cf. e.g. Gelting 2004B, *Necrologium Lundense*, and *Roskildekroniken*.

²⁵ *Necrologium Lundense*, p. 99.

²⁶ Saxo's deliberate omission of dates and years is discussed by Gelting 2012, p. 324.

Comparing two sources both containing very short and superficial mentions only with a uniquely detailed and highly knowledgeable description such as Saxo's, the conclusion thus must be that Saxo seems highly unlikely to have based his description on either of these two other source traditions. Apparently, Saxo simply pours from a very rich well of additional details never present in the other preserved sources. This means that he appears to be using some other source which was either unbeknownst to or unexploited by the annals and the *Necrologium*. Whatever source Saxo used, it thus must have been extremely well-informed to a degree much higher than any preserved source apart from Saxo himself. Considering the source material behind Saxo's description of the Rike murder, therefore, forces us to look beyond the preserved sources.

Saxo thus could have used either oral sources or written sources now lost. Remembering Gelting's argument, as quoted above, regarding Saxo's account of the events of 1159-1162, Saxo's description of the episcopal murder of 1139 also betrays an exact knowledge of the facts in a surprisingly similar way. Considering that at least around fifty years had passed before Saxo actually wrote down this event description in his chronicle, he could hardly have attained such a detailed knowledge, one even corresponding precisely to the other two source traditions, other than through written sources. This is not to say that Saxo never used oral sources in general, but as of now it concerns what type of source he seems most likely to have used in this specific case, and Gelting's research into Saxo's use of archival sources does point towards that Saxo actually did use written sources whenever he knew something relevant.

Oral sources seem unrealistic here considering the extremely high level of precise knowledge, unless we are talking about an actual eyewitness account stemming from a survivor of the event. While an oral eyewitness account from an aging survivor may not be impossible, it is not overtly likely either due to the combination of very few potential survivors and Saxo writing at least around half a century after the events. If Saxo was to have used oral sources, we have to remember the fact that the number of potential survivors was most likely quite limited from the outset, which means that it would most likely be a prerequisite behind oral sources that the stories had also been retold for one or two generations even after the actual eyewitness had died. Saxo knowing stories retold for generations may not be impossible either, but one may question whether such retold stories would necessarily have maintained such a precise knowledge still corresponding to the other two known source

traditions. This may not be impossible, however, in comparison to oral sources, another option potentially seems far more obvious as it has far fewer question marks attached to it: namely, the option that an eyewitness account of the murder had been transmitted through some unknown written source and was still preserved in writing at Saxo's own time and also available to him so that he could read it. Saxo having used a written source thus must be the preferred explanation, although only if one can think of any such type of written source which seems most likely to have existed and which would also likely have contained such an eyewitness account.

The question thus becomes whether such a type of written source can be identified? A written source used by Saxo must have been a type of written source explaining naturally why Saxo had access to such a precisely knowledgeable eyewitness account of the murder. Such an exact type of written source can actually be identified quite clearly, but before doing so there is an additional reason for preferring a written source in this case instead of an oral one. Discussing Saxo's general use of place names, Gustav Albeck acknowledged an argument also important here in recognizing that Saxo should be expected to have had some actual source material that he used when describing Rike's murder.²⁷ Albeck's center of attention was whether Saxo generally disliked and thus avoided the use of exact names of persons and places. While Albeck concluded that this was clearly not the case, he also concluded that the uneven distribution of exact names in Saxo's chronicle must reflect Saxo's own use of source material: i.e. that the lack of exact names at some points in his chronicle must reflect Saxo's own lack of any such source material which could have made it possible to expand on those details. While, on the other hand, Saxo's use of rare and unusual place names in other cases must reflect the exact opposite: using Saxo's mention of Ramløse in connection with Rike's murder as one of the examples, Albeck concluded that Saxo seems to be generous and communicative with detailed place names in those cases where his sources themselves were detailed and communicative too. Reflecting on this argument, while studying Saxo's description of the murder of bishop Rike in Ramløse, makes it apparent that Saxo must have had some very detailed source material that he used intensely when describing this murder.

There is even one more argument in favor of identifying the source used by Saxo as an eyewitness account specifically. This has to do with the fact that the source not only must have contained a

²⁷ Albeck 1946, p. 231-232, note 171.

much more detailed description of the event, as reflected in Saxo's high level of details, it has to do especially with the exact type of details that Saxo provides: The whole main focus in Saxo's description looks at the event as experienced from inside Rike's house, while describing a remarkably high number of apparent insider details which must have taken place behind closed doors inside Rike's house while the door to the outside was actually still shut and Oluf's men kept outside.²⁸ Furthermore, it has been called remarkable that Saxo's description of the murder even knows the time of day and what Rike was doing inside his house immediately before events began (i.e. during Rike's morning prayers).²⁹ Where would all such exact insider details actually come from if not from a survivor of the event who had been an insider of Rike's own household? No person not actually present inside Rike's house on 18.Oct. 1139 could have had such exact knowledge. Nothing within his description points at Saxo himself having witnessed any of it, though, which would also have been extremely unlikely from the beginning as Saxo must have been too young since he wrote his chronicle only fifty years later or more.

Most likely, Saxo thus must have had access to an eyewitness account stemming from a survivor who was probably a cleric very closely connected to Rike himself. Albeit, it must have been an eyewitness account handed over in writing and as no such source is preserved now, Saxo must have had access to some lost, written source on which he based his description of the murder. As things were usually written down for a reason, though, it appears unlikely that a written eyewitness account would simply have been lying around randomly 50 years later. Any source containing such an eyewitness account thus also must have been written down for a reason and most likely as part of some greater context. Discussing the likelihood of such a written source existing at all is thus closely connected to the discussion of what exact type of older or contemporary source that would have had

²⁸ Details e.g. such as those *that Rike covered his head behind a shield and fought to keep the enemies out, while the priests who were otherwise only supposed to take care of his documents and seal, piled up pillows to keep the door shut, as it was near its breaking point*, cf. also Danish source edition: Peter Zeeberg, trans., 2000. *Saxo's Danmarks Historie*, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab/Gads Forlag, København.

²⁹ Cf. Hansen and Ziegler 2013, p. 18. If seen in connection with speculations of potential sanctity, it could have been considered whether the truer point here really was *what* Rike was doing (i.e. his morning prayers) and not actually the time of day, but as Saxo completely ignores the Eskil murder even though Eskil was murdered in a church during church service, it is clearly not that simple here. As topics of sanctity generally don't seem to hold much interest in Saxo's chronicle either, I have deemed this possibility irrelevant here. In this case, therefore, the fact that Saxo describes it as morning rather contributes to the general impression of his remarkably high level of details instead.

enough interest in writing down such an eyewitness account and for what purpose.

A lost narrative source such as e.g. a lost chronicle is hardly the answer. As regards actual historical writings in medieval Denmark, 1139 was still fairly early. Written sources such as the *Roskilde Chronicle*, Ailnoth's book about Canute the Holy and similar did exist,³⁰ but there does not seem to have been any truly, great wealth of such written, narrative sources existing in Denmark that early on. Moreover, there is no actual evidence in the murder description within Saxo's chronicle necessarily pointing at such a lost chronicle. An episcopal chronicle from Roskilde diocese would probably have been the most obvious answer as for a type of chronicle likely interested in writing down an eyewitness account of the murder, but such a chronicle is actually still preserved; this is the *Roskilde Chronicle*, and it was written before Rike's murder even took place.³¹ A lost chronicle is thus an unlikely explanation.

Saxo's use of lost papal documents

However, one other type of written source material would also have been highly interested in writing down such an eyewitness account: documents regarding the murder case stemming from the papacy in Rome, writing about it as legal documentation in relation to the legal consequences in the aftermath of the murder.

There is a reason for identifying the person behind the eyewitness account that Saxo apparently used as a cleric very closely connected to Rike, and this reason is also connected to the identification of the exact type of written source that Saxo used. Remembering that *Necrologium Lundense* mentioned Rike having been murdered "cum suis", it actually described Rike's men as having been present there when it happened. As the purpose of *Necrologium Lundense* was to memorialize persons which were of importance to the archepiscopal church in Lund, such as clergymen and kings etc., the *Necrologium* would hardly have cared mentioning Rike's men at all if they had been merely random

³⁰ The Roskilde Chronicle has been published in *Scriptores Minores*, pp. 1-33. Ailnoth's work has been published also in VSD, pp. 29-170, and it has been dated for probably c. 1111/1112 (i.e. no earlier than 1110 and no later than March 1113, Gelting 2011, pp. 38-39).

³¹ The Roskilde Chronicle has been dated for probably c. 1138 (i.e. no earlier than after 9./31.8.1138, but before Rike was murdered on 18.10.1139), cf. Gelting 2016, pp. 106-107 incl. note 8.

peasants. As the *Necrologium* really does mention them, the most likely reason is that these men were clerics. Clerics would have been a natural part of the retinue of people surrounding any medieval bishop, it would thus be naturally expected that any survivors of such an event within Rike's house very likely also would have been clerics.

The blatant murder of a bishop was no small thing in the Middle Ages. It was an important political event and such a murder would often come to involve the pope so that the church could react and punish the murderers in the legally correct way. This means that during this era such a murder would usually leave traces all the way across Europe in the written correspondence between the papacy and the authorities in the local church. Immediately after his description of the murder, Saxo devotes most of the following paragraph to a surprisingly thorough retelling of how the pope formally reacted in the aftermath of the murder. It is a remarkably high level of attention that Saxo devotes to the papal reaction:

Having executed his revenge by murder, Oluf eagerly raced to the coast; here he boarded ship with as much excitement as he had disembarked quietly and made his escape over the water before the king, who was at that time staying in the area, heard news of the deed. Once the news spread, the pope of Rome pronounced the harshest anathema against Oluf and conferred the power on all other prelates in Europe to deliver similar excommunication upon the man. Moreover, he gave the injunction to every bishop in Jutland that he should make sure to unleash a like sentence as due punishment for his unholy sacrilege, believing that anyone who put an end to a distinguished celebrant of holy rites deserved to be excluded from them" [Saxo, XIV.2.11: 992-993, the first paragraph immediately after the murder description]

This main content within this section of Saxo's chronicle is clearly defined by Saxo knowing these two papal letters which he used as sources. The paragraph confirms that the papacy became involved in the murder of Rike. It also confirms the existence of lost papal documents regarding this murder and that these documents were sent from Rome to Denmark. Indirectly, it even confirms that Saxo must have looked in the archepiscopal archive and that he actually found these papal documents there and read them. As quoted above, Saxo writes a whole paragraph with a main focus on how the pope formally reacted after the murder. Of course, Saxo could not have known anything about all that had it not been for the fact that he must have searched the archive and actually read these papal

documents that he described. The paragraph quoted above even confirms that Saxo actually used these documents as source material when he wrote about the murder in his chronicle as this is exactly what he does when he describes the papal reaction. These are the facts as Saxo presents them.

While Saxo would most likely have had only a somewhat limited number of existing Danish chronicles that he could use from bygone days, he did on the other hand live in an era where the Danish royal court and clerical institutions had begun a process of professionalization. This process involved the need to establish a written administration. This need had become necessitated especially by the fact that Denmark had now become a Christian kingdom as this meant that it became very necessary to have a functioning correspondence with the papacy in Rome. Having a functioning correspondence with Rome all the way across Europe simply necessitated written administration. Maintaining any kind of functional written administration in the long run rested upon the establishment of archives where all the previous documents could be kept as documentation for future use. In the dioceses and also in an archdiocese such as Lund, as stated above, it was the establishment of holy chapters that became especially important as one of the key stepping stones in this process. In the era before and after c.1200 when Saxo wrote his chronicle there were countless reasons as to why a written administration had now become imperative for the functionality of the Danish realm in the secular as well as in the clerical sphere. All of this meant that Saxo lived and worked on his chronicle in a contemporary society where administrative archives with older and contemporary documents were increasingly available at the Danish institutions of power. This would have been the case especially at the highest institutions such as the Crown and also the archbishopric in Lund where many different administrative threads were brought together. The need to maintain a written administration in Lund thus meant that keeping the older administrative correspondence, including also all the former papal documents, would have been a necessary archival priority. Of course, documents could sometimes get lost along the way for different reasons, but unless there's good reason to assume that this had happened in Lund to a considerable extent, there's every reason to expect that Saxo during his era would have had access to an extensive archive in Lund where he would have been able to read also the older correspondence between the archbishopric and the papacy. This whole process of professionalization would not necessarily have been finished all across Denmark during the era when Saxo worked on his chronicle, but

remembering their duties and responsibilities as the highest Danish institutions of power, there are good reasons to assume that the Crown and the archbishopric would have been among the most developed institutions in that respect during Saxo's era.

When Thomas Riis made his abovementioned list of lost papal documents used by Saxo, Riis also acknowledged that Saxo must have had access to two such suspected papal documents concerning the murder of Rike. He thus included these two documents in his list of lost documents used by Saxo corresponding to what Saxo says in the paragraph above about the papal reaction.³² The suggested dating of these papal documents is also extremely important. Thomas Riis dated these two suspected papal documents for probably sometime in the early part of 1140.³³ This suggestion appears to be correct as the papacy would have had to react while the murder was still a recent event of current interest. It would make no sense to write a papal reply on the matter three decades later. Furthermore, King Oluf II, the man behind the murder, was killed in battle probably around 1141 and a papal response by excommunication of him would thus be meaningless any later than that.³⁴ The Pope behind these papal documents regarding the murder thus must be Innocens II (1130-1143).³⁵

Whether or not archbishop Eskil had been involved directly, the archbishop was head of the Danish church and the papacy would thus naturally have contacted the archbishop of Lund when writing a papal reply concerning the murder of a Danish bishop. Yet another reason for the pope to contact the archbishop about this would be that Lund is placed in Scania where the perpetrator, Oluf II, had been elected king.³⁶ These things naturally explain why copies of these papal documents were sent from Rome to Lund. As keeping such documents would have been an archival priority, it should be expected that these exact papal documents would have been available still in the archive in Lund for Saxo to read some decades later unless they had been lost somehow in the meantime. However, the fact that Saxo actually refers to them and clearly had read them, confirms that they were still

³² These two documents are no. 34 and 35 on the Riis list, Riis 2006, p. 178 (cf. p. 86), cf. *Saxo* pp. 992-993.

³³ It is included on the Riis list of documents as no. 35, cf. Riis 2006, p. 178.

³⁴ As for the dating of his death for 1141; Skyum-Nielsen 1971 p. 84 based on *Necrologium Lundense* p. 47, cf. Weibull 1914-1923 p. 196-198, as for the Danish annalistic tradition dating his death for 1143, cf. Kroman 1980, Jørgensen 1920.

³⁵ Cf. the note of the editors in *Saxo*, p. 992, note 32.

³⁶ Thanks to Ib Knudsen for reminding me of that in a conversation.

preserved in the contemporary archive in Lund when Saxo worked on his chronicle and that they were lost only later on somehow.

As we now know, research by Gelting and Riis have already shown that Saxo used archival sources from the royal archive as well as from the archepiscopal archive in Lund and, as above, Saxo himself even indirectly confirms his use of the archepiscopal archive by referring to these papal documents about the murder case. As made evident by previous research as well as by Saxo's use of papal documents regarding Rike's murder, his use of archival sources seems to be far too extensive for it to be described as merely exceptions or random occurrences to go a bit deeper at specific places when composing his chronicle. It appears to be systematic, thus more likely this was Saxo's way of doing things.

This means that Saxo probably should be expected in general to have used archival sources at least whenever something was available to him that he deemed relevant either for background knowledge or as actual sources. Such a suspicion is backed up also by studying the list made by Thomas Riis. It makes perfect sense given that Saxo was most likely a canon at Lund archbishopric,³⁷ and that his presumed daily duties as cleric there thus must have taken place with the archepiscopal archive placed somewhere in his immediate surroundings. In other words, using the source material within the archepiscopal archives in Lund would have been both an easily accessible and standard procedure for him.

Knowing that Saxo must have used these papal documents to write the paragraph about the papal reaction, question is whether it was just this section of his chronicle that Saxo wrote based upon these papal documents or whether this goes also for Saxo's remarkably detailed description of the actual murder event? To answer whether or not Saxo likely would have been able to base also his murder description on the content of these papal documents mentioned, we must first remember how the papacy received their information on such matters and understand also the main picture regarding the standard procedures of how exactly the papal administration functioned. As for information, the pope could not have emissaries permanently posted at the episcopal estates in Northern Zealand waiting around in Ramløse in fear that a murder might happen. However, if

³⁷ Friis-Jensen 1989. The article has since been re-published in Heebøll-Holm et al (ed.) 2024, pp. 26-54.

the pope and the church was to uphold its jurisdiction in the legally correct way, the pope would have had to attain information on matters as important as an episcopal murder. Thus, how did the papacy actually receive its information on such matters? The answer to this question necessitates describing the overall procedures of how the papal administration functioned.

The distance between Denmark and Rome and the lack of permanently stationed papal emissaries in Denmark would seem to make it rather unrealistic that the pope could even get involved in a murder case such as Rike's. It remains unrealistic unless it is taken into account that papal documents such as the ones that Saxo read were usually written as reply to someone in Denmark who had notified the pope. The papacy normally received its information on local matters from bishops and clergymen of the local church who wrote an application to the pope. Such applications generally contained all the information necessary for the pope and his lawyers in the papal administration to decide on whatever matter the application concerned. The purpose of all such applications, of course, was to receive a positive reply from the papal administration. Whenever a Danish application was received in Rome, its content was thus dealt with by the papacy, and the pope reacted accordingly with a written reply based upon the information that he had received from his Danish informants or applicants. This was all standard procedure of how the papal jurisdiction functioned.

Looking at Rike's murder, specifically, this means that the papal documents mentioned and read by Saxo are most likely to have been sent to Denmark in response to an original Danish application of this kind. Since the pope clearly got involved, someone from the Danish church must have written an application to the pope concerning Rike's murder while including in this application also all the necessary information for the pope to make a decision on the matter. As the murder of a clergyman was one of the worst crimes that could be committed in the eyes of the medieval church, any such application to the pope concerning Rike's murder would have had the purpose of contacting the pope to notify him about the murder, asking him to act on it. Writing such an exact type of application makes no sense unless it involves actually explaining to the pope what had happened. This very need to explain it means that such an application must have included at least a mention of the murder in order to serve its purpose at all and even perhaps more likely some kind of description of the event from local informants in Denmark. The very involvement of the papacy

thus comes close to proving that some kind of Danish description of the murder must have been sent to Rome.

As such Danish applications which were sent to the Papacy are practically never preserved, it is no surprise that the application has been lost also regarding this murder. It could be suspected that such applications were most often simply discarded after their content had been dealt with. After all, the papacy received applications from all over Christian Europe and the pile of archival documents to keep would have been massive otherwise. Whomever sent the apparent application regarding Rike's murder is thus unknown as also the papal reply has since been lost. Hans Olrik points to archbishop Eskil of Lund as the man most likely to be involved in this application somehow and thus making the murder of bishop Rike the first time in Danish history with evidence that a Danish king was excommunicated by the pope.³⁸ Another possibility is the fact that as of Oct. 1139 there may actually have been a papal legate present in Denmark.³⁹ We know this because the content of a document issued by Eskil of Lund in early August 1139 is still preserved.⁴⁰ This document was signed by Theodignus, a papal legate who was present in Denmark at what must have been a synod. It is possible that Theodignus could have been present in Denmark even in October. In any case, though, it would not change much regarding the basic circumstances: regardless of the name of the person officially notifying the pope about the murder, the very involvement of the papacy would be dependent upon someone writing to the Pope from Denmark with information on the murder in order to notify him about it.

Although, as the application was sent away to Rome, this does not explain that Saxo knew its description of the murder unless it is assumed that such content from the application would have been either reflected or somewhat reproduced within those papal reply documents that Saxo clearly knew. However, judging from the standard procedures of the papacy, this is also most likely what happened.

The papacy was the single largest issuer of documents in medieval Europe, and all such papal documents were usually constructed according to a fixed scheme, thus all the different textual parts

³⁸ Olrik 1895, p. 27-28 w. 27 note 2.

³⁹ Thanks to Mia Münster-Swendsen for reminding me of this.

⁴⁰ DD/DRB, 1.,2., no. 77.

of such papal documents has individual names attached to them: in this case, we probably have to focus on the so-called “Narratio” part of papal documents where the statement of claim of the applicant was usually contained in order to establish what exactly it was that the papal document in question responded to.⁴¹ From around the mid-13th C. at least, it seems that papal documents about excommunication of persons as important as a king would typically have been sent in the form of a papal bull, although around the time of Innocens II, perhaps it seems more likely to have been sent in a so-called *litterae apostolicae* which seems to have been the most widespread form of medieval papal documents.⁴²

Whichever exact form the papal documents about the murder of Rike would have had, though, they would have been subject to the basic logic of communication. This means that responding to an application usually involves expressing at least the basic content of whatever exactly the original application concerned. This was the case also with medieval responses sent back from the papacy. Usually, content from the original Danish letter of application is reflected or sometimes even more or less repeated in the papal reply sent from Rome. This is caused not only by the basic logic of communication, but describing what matters were all about would be of great legal importance in any such legal reply document sent from the papacy. It simply formed the legal basis of whatever papal decisions were transmitted within that very document. Describing it meant that the papal scribes needed to use whatever information on the case that they had at hand and, usually, what they had most readily at hand was the original application to which they responded. These are the main reasons that reply documents from the papacy very often ended up at least partially repeating, reflecting, or even reproducing the content.⁴³ Discussing a papal

⁴¹ Frenz 1986, p. 9-10.

⁴² Frenz 1986, p. 20-24.

⁴³ As no relevant source material has been preserved, comparing with other roughly contemporary papal correspondence with Denmark about similar topics from the 12th C. has been impossible. However, these mechanisms and structures described are clearly visible within the later papal correspondence with Denmark from the 13th C, cf. e.g. the documents from pope Gregor IX to archbishop Uffe of Lund on 4.7.1233 about a priest killing a robber in self-defense, from pope Innocens IV to the provincial prior of the Franciscans in Denmark on 7.3.1251 about excommunicating the city of Lübeck, and also the papal reply from 18.5.1250 about excommunicating king Eric IV Ploughpenny of Denmark (DD/DRB, 1. Series, 6. Vol. (1224-1237), no. 165, DD/DRB, 2. Series, 1. Vol. (1250-1265), no. 34, no. 8). Looking e.g. at the first two of these documents, the pope first mentions having received a written application from Denmark on this matter. Afterwards both papal documents then continue by giving a long and thorough description of the actual event and this description is clearly based directly on a written eyewitness account which in both cases therefore must have been included in the now lost Danish letter of application.

letter from 1198 regarding the rights of a Danish monastery, Brian Patrick McGuire also recently recognized this phenomenon.⁴⁴ Furthermore, writing a papal excommunication order directed at Oluf II would by legal necessity have had to include also some kind of explanation as for why exactly he was now being excommunicated. Collectively, it all means that such a papal reply document would have had to include at least a mention of the Rike murder in order to serve its purpose at all and that it would probably be quite likely to have contained also something more than merely a very concise mention of it. Is there anything suggesting that these papal documents are likely to have contained some kind of more thorough description of the murder which would have been sufficiently detailed for Saxo to be able to base his own description of the murder on it?

One key argument is the logic of the application process. The more reliable and gruesome the details described by the applicants and sent to the pope, the more likely the pope would be to act on it on their behalf. As the purpose of such an application from Denmark would be to serve as legal documentation in order for the pope to decide on the matter and thus get a favorable response from the papacy, it means that it would likely have been a priority for the Danish applicants to base their explanation to the pope on the best information at hand; i.e. by basing it e.g. on eyewitness accounts if possible. Is there anything suggesting that such a Danish application would likely have contained

Only after giving this thorough description, both papal documents then give the actual papal reply and decision on the matter. Overall, this described structure within these papal documents is very similar to the structure of description within Saxo's chronicle: i.e. first a thorough, apparent eyewitness description of the event which has taken place and only afterwards a description of the actual papal reply. As for comparing with 12th C. papal correspondence with Denmark, this has been possible only as regards very different topics. Such papal correspondence does, however, confirm that such reply documents from the papacy regarding certain topics usually did contain paragraphs, and often substantial ones, referencing content from the original Danish letter which had been received by the papacy about the topic at which the papal reply was directed. Looking at 12th C. papal correspondence with Denmark regarding the rights of Danish monasteries, these papal documents clearly often contain paragraphs, and sometimes even large ones, with detailed specifications regarding a great many extremely local Danish place names of which any kind of papal knowledge is absolutely unrealistic unless it is understood that the papacy referenced this information directly from the original Danish letter that the papacy had received on the matter; cf. e.g. DD/DRB, 1. series, 3. vol., (1170-1199), no. 76 (1178), no. 79 (1178), no. 95 (1180-1181), no. 100 (1182), 101 (1182), 138 (1186), as well as also e.g. no. 137 (1186) regarding a slightly different topic. Although in a shorter paragraph, the same mechanism is visible in the papal reply to Esrum monastery in 1151 (cf. DD/DRB 1,2 no. 106).

⁴⁴ "Pavebreve af denne art gentager som regel de formuleringer, der indgår i en institutions ansøgning (...)", McGuire 2022, s. 184. While lacking relevant contemporary papal documents to compare with, regarding Denmark, researcher Sally Vaughn has graciously made me aware of Eadmer's chronicle in which very illustrative examples of both applications written to the pope and of papal reply documents to previous applications are to be found, cf. Geoffrey Bosanquet, tr., R.W. Southern, foreword, 1964. *Eadmer's History of Recent Events in England*, The Cresset Press, London. These letters, regarding England, all predate 1139 and the papal letters, especially, show examples of such event descriptions being included similarly also in papal documents from that day and age.

an eyewitness account from a survivor in order to explain the event to the pope?

Besides the logic of the application process, there are factors which should be weighed in also. Remembering Riis' dating of these two suspected papal documents for probably early 1140, their supposed dating becomes an argument in itself. Since the murder happened in October 1139, those papal documents thus would have been written only very few months afterwards. It should be noted that Riis is most likely to be right in his dating of them. What this most likely means is that the Danish application to the pope concerning the murder would have been composed already very early after the murder, roughly in its immediate aftermath, as such an application by necessity would have had to pre-date the papal reply documents. Even if the process was very slow, neither application nor papal reply could have been written any later than c.1141 as Oluf II was killed that year and the correspondence on the matter thus must have been written before that. In case any cleric from Rike's household actually survived Oluf's attack, such an early dating of the application becomes highly interesting. In terms of chronology, it is very likely that anyone writing such an application that early on would have been able to base a necessary explanation of the murder event, such as the one which would have been contained within the application, upon one or more contemporary eyewitness accounts by someone who saw it happen.⁴⁵ Also, we have to remember the basic logic here. In case Oluf II truly managed to wipe out everyone in Rike's household that day, who would actually have told anyone about it? Even if one of Oluf's men potentially witnessed everything happening inside Rike's house from the outside, it seems highly unlikely that he would have notified the pope as he would incriminate himself by letting the pope know about it.⁴⁶ Theoretically speaking, of course, it could have been local peasants. However, neither Saxo's actual description nor the contemporary statement in *Necrologium Lundense* point in that direction.

⁴⁵ As for chronology and Saxo regarding the murder of Rike, cf. Weibull 1914-1923, p. 196-198.

⁴⁶ Brengaard interpreted the place of the murder as if it happened in Ramløse church, which would make it possible that the event could have happened during church service with the entire parish community as eyewitnesses, cf. Brengaard 1982, p. 242. Although, however, members of the parish community may have witnessed Oluf's attack, the murder clearly did not happen in the church. Saxo states that the murder happened in the morning at the place where Rike had his chambers and apparent bedroom, and he thus must have been sleeping all night. As Rike was hardly sleeping in the church, he probably had some kind small private place for prayers at his own farm or manor in Ramløse, which would also make great sense given his position as a bishop. Interpreting the place of the murder as Rike's own farm or manor in Ramløse also is the widely accepted solution, cf. e.g. Olrik 1895, p. 27, Moltke et al. 1967 p. 1341, Hørby 1982 (although cf. Weibull 1914-1923, p. 195).

In their own way, Saxo and *Necrologium Lundense* thus also become arguments in favor of this interpretation. *Necrologium Lundense* confirms that Rike was not alone when it happened, but that he was together with his men and as we have seen, it most likely means clerics when it says that.⁴⁷ Even though the *Necrologium* says that Rike was killed together with them, it does not necessarily mean that everyone in Rike's household that day was wiped out.⁴⁸ It just means that Rike was not the only one killed that day, but that also some others (and probably clerics) were killed in addition to him. Furthermore, the details within Saxo's description of events seem to reflect an eyewitness account. Focus in that description mostly look at events as witnessed from amongst Rike's men. Saxo describes actual details taking place behind closed doors inside Rike's house. The overall textual perspective in Saxo's description is thus more or less the perspective of a cleric who was present in Rike's house in Ramløse that day but managed to survive the event. Theoretically, of course, a highly skilled writer such as Saxo could potentially have invented all of that. However, this does not seem to be the most likely explanation given that Saxo most likely had archival sources on the murder in the form of papal documents which we know that he actually used and which probably also contained some kind of event description and possibly even a reproduced or reflected eyewitness account. Even if beginning a study of all of this from the assumption that Saxo may have invented the whole description himself from scratch, such a thought would ultimately end up with the problem that this would not explain the fact that the very involvement of the papacy means that Danish information on the murder must have been sent to Rome and that Saxo undoubtedly knew the papal reply. In light of this, the interpretation that Saxo appears to have had some actual source material for his description of the murder becomes far more likely. When we consider how Saxo's chronicle seems to echo the eyewitness account of a surviving cleric, it probably also becomes the most likely explanation that he actually had such an eyewitness account available as transmitted in some repeated or reflected form through the papal documents that he knew. Given that we already know how Saxo apparently used archival sources whenever he had relevant ones available, he probably did the same thing here.

⁴⁷ *Necrologium Lundense* p. 99.

⁴⁸ Even though it has been sometimes interpreted like this, cf. Breengaard 1982 p. 242 ("med hele sit følge"). Skyum-Nielsen 1971, p. 85, sticks more closely to Saxo's description ("hugget ned sammen med skrivere og seglbevarere").

Conclusion

All in all, something akin to this seems most likely to have happened: a cleric from Roskilde diocese who was close to Rike and present in his house in Ramløse on the fateful day could easily have either escaped or survived Oluf's attack, thus afterwards telling his fellow clerics within the Danish church about it and a formal complaint describing the murder through his eyewitness account was then sent to Rome from Denmark to gain papal support in the matter. Even though its exact contents are lost, an application of complaint must have been sent from Denmark regarding this murder as this is the only realistic explanation why the papacy became involved in the matter. Basing it upon the event description that the papacy had received from Denmark, the ecclesiastical lawyers in the papal administration made their decision regarding the murder, and the pope then responded with his decisions as expressed in the papal documents which were sent back to Denmark. As Saxo clearly knew these lost papal documents from the archepiscopal archives, it leaves no good reason for doubting him on their existence. Either these exact papal documents or copies of them were also sent to the Danish archbishopric in Lund where they were kept in the archive afterwards. We know from Saxo's use of these papal documents that they were still preserved in the archepiscopal archive in Lund when Saxo worked on his chronicle some decades later and thus went through the archive to find relevant source material.

More specifically, Saxo must have found at least two papal documents expectedly from c. early 1140 in the archepiscopal archives in Lund. Both documents concerned the murder and collectively they seem to have formed the main part of the source material that Saxo used as construction ground for most of his description of the murder and its aftermath. One was a document where the pope wrote to the archbishop of Lund in order to get an excommunication sentence issued on Oluf II and where the pope probably also authorized all other European bishops to do the same. The other document was an archepiscopal copy of another papal document where the pope wrote to the Danish bishops in Jutland, specifically, ordering them to execute this sentence severely.⁴⁹ One of these two papal

⁴⁹ Compare Riis 2006, p. 178, and *Saxo* pp. 992-993. As for why the pope must have found it necessary to issue such an order directed at the Jutlandic bishops, specifically, is a puzzling question. The explanation may have been contained within

documents seems very likely to have contained at least a partial repetition or retelling of the detailed eyewitness description of the murder which had presumably been sent from Denmark originally. Most likely it was the excommunication document which needed to show the legal basis for this papal decision.

Obviously, Saxo must have used these papal documents to describe the papal reaction. However, it seems most likely to suggest that Saxo must have read these archival documents very thoroughly, and that he probably gained even more from them: thus, basing also his own description of the murder on the event description most likely to have appeared within these papal documents. As these papal documents are now preserved only through Saxo mentioning them in his chronicle, proving anything definitively remains difficult, but this seems to be the most likely and cohesive explanation.

The present case study thus shows that even as for the civil war period, Saxo was able to sometimes find relevant source material in the archepiscopal archives, thereby shedding light on events and at least to some extent also compensating his suspected lack of access to well-kept royal archives from this period. Even though also the archepiscopal archives to some extent may have been more substantial for the most recent period and perhaps somewhat poorer for the earlier period, there is good reason to assume that the older parts of the archepiscopal archives in Lund were likely not affected by the civil war period to the same extent as the royal archives: certainly, by 1140, Scania was heavily affected by these Danish civil wars as Oluf II, elected king of Scania, was intensely involved in them at that exact point in time. The two papal documents from c. early 1140 that Saxo apparently found in the archive in Lund thus must have been preserved despite that. This goes also for the abovementioned 1085 charter from the Lund archive that Saxo clearly used too. The mere preservation of a document as old as 1085 in Lund may be further argument that the older archive of the archbishopric during Saxo's era is likely to have been preserved much better than the older

the document that must have been sent from Denmark originally and to which the pope responded. Answering this question satisfactory is thus difficult as all of these documents are now lost. However, the answer appears likely to have been connected somehow to the contemporary political standings of the Jutlandic bishops in connection with the ongoing civil war in Denmark at that point in time. This is the case since such a papal order would seem to make sense only if the pope somehow expected or feared that the Jutlandic bishops could perhaps be more likely to either resist or ignore this sentence more so than other Danish bishops. Such a papal expectation would seem most likely to have been based upon his knowledge from the lost Danish application that he received.

parts of the Danish royal archives comparatively. Civil war era papal documents from 1140 such as these are highly unlikely to have been the only documents from before 1157/1158 which were preserved within the archiepiscopal archives at Saxo's day and age, but which would have been lost later on sometime in between Saxo's time and present day. Knowing how this was Saxo's way of doing things, he would have known all such archival material in Lund and he would also have used it as source material for his chronicle whenever he found that relevant. We even have to remember that while the royal administration likely could have been less than properly kept during such civil wars and while much of the content in the royal archives from before c.1158 also could have been lost, this does not mean that everything was necessarily lost or non-existent when Saxo worked on his chronicle.

While Gelting's study centered on Saxo's use of archival sources from c.1158 onwards, future studies on Saxo's use of archival sources should thus not focus only on the most recent part of his chronicle but acknowledge that Saxo probably used archival sources also for his description of the preceding period. The main difference between his archival sources before and after c.1158, respectively, may rather be that Saxo was perhaps a lot more single-handedly dependent upon the archiepiscopal archives for the earlier period, while he was able to gain much also from the royal archives for the more recent period. Naturally, such a difference would have affected the standard of his writings before and after c.1157/1158, respectively. As this means that Saxo would have been able to use archival sources to a much lesser extent before c.1158, no matter how poorly or how well stocked the older archiepiscopal archives were, it would also unavoidably have diminished how much he was able to gain from archival sources before c.1158 compared with the period after. It means that his knowledge of events may not always have been quite as good, thorough, and precise before c.1158 compared with after. However, the present study shows that even as for the preceding civil war period between 1131/1134 and 1157/1158, and probably even before that, Saxo's use of archival sources seems much too systematic and extensive for it to be ignored if striving to gain any suitable impression of his chronicle.

While this study leaves it unclear exactly far back this goes, Saxo's suspected use of documents from 1085 and c.1140 suggests that it would probably be wise at least to be aware of whether or not Saxo may have had access to archival sources from Lund on different issues between c.1085 and

c.1157/1158. While this would probably not always be the case, it may actually be most likely on specific topics such as the episcopal murder of 1139 as the archepiscopal archives apparently contained relevant source material for parts of Saxo's description of Danish history during this period.

A pattern is thus forming to suggest that Saxo was going through the archepiscopal archives systematically using whatever archival sources there that he deemed relevant, covering as much of his chronicle as possible, including the civil war era. While Saxo's story of the murder and what followed is uniquely detailed, the most likely main reason is that Saxo based it on contemporary archival sources never exploited by any other preserved source. Even though these papal documents were since lost, it says something important about Saxo's access to source material and ultimately about his chronicle. His use of archival sources holds important perspectives for the general understanding of his chronicle as well as for discussing its actual trustworthiness. The latter is the case, especially, since such archival sources by their very nature often must have been rather contemporary. Regarding the murder of bishop Rike in Ramløse, at least, Saxo was certainly not telling tall tales, it appears that he was well-informed from contemporary archival sources.⁵⁰ This is worth remembering whenever Saxo's chronicle is being considered at least from c.1085 onwards during the period in which the professionalization process of the Danish power institutions took place and the holy chapter at the archbishopric in Lund had been founded.

⁵⁰ As for Saxo telling tall tales, cf. Gelting 2012, p. 322 (the discussion of Weibull 1915), thoughts on the reliability of Saxo's chronicle in the light of his use of archival sources can be found also in Gelting 2012, pp. 325, 330-331, cf. e.g. Larsen 1925, p. 173.

Bibliography

- Albeck, Gustav 1946: *Knytlinga. Sagaerne om Danmarks Konger. Studier i ældre nordisk litteratur*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København
- Arhning, J.O. 1937: *Roskilde Domkapitels Historie. I. Tiden indtil 1416, med altrenes og kapellernes historie*. I Kommission hos ERH Flensborgs Forlag, Roskilde
- Brengaard, Carsten 1982: *Muren om Israels Hus. Regnum og Sacerdotium i Danmark 1050-1170*. G.E.C.Gads Forlag, København
- Ciardi, Anna Minara 2016: *On the Formation of Cathedral Chapters and Cathedral Culture. Lund, Denmark, and Scandinavia, c. 1060-1225*, Bibliotheca Historico-EcclesiasticaLundensis 60. Centre for Theology and Religious Studies, Lund
- Clausen, Svend 2021: "Baserer de såkaldte Bartholinannaler sig på danske middelalderlige årbøger?". *Fund og Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger*, vol. 60, pp. 57-68 <https://doi.org/10.7146/fof.v60i.130494>
- Clausen, Svend 2025: "Med Hynder og Sværd: Saxos kildemateriale til beskrivelsen af bispemordet i Ramløse 1139", *Prøven*, vol. 79, pp. 39-47
- Clausen, Svend 2025: "Oluff i hiell slaghet biscopp Ryke aff Roskyldde i Ramløsæ", Anja Langkow Nielsen (ed.): *Festskrift i anledning af Middelaldercirkelns 25 års jubileum*, København, pp. 38-58

- Frenz, Thomas 1986: *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, Stuttgart 1986
- Friis-Jensen, Karsten 1989: "Was Saxo Grammaticus a Canon of Lund?". *Cahiers de L'Institut du Moyen-Age Grec et Latin*, vol. 59, pp. 331-357
- Gelting, Michael H. 1980: "Kansleren Radulfs to bispevielser. En undersøgelse af Saxos skildring af Ærkebisper- og pavestriden 1159-1162". *Historisk Tidsskrift*, vol. 80, part 2, pp. 325-336
- Gelting, Michael H. 2001: "Fra Kollokviet til Cirklen. Noget om at realisere Universitas". Rasmus Mariager, Mads Mordhorst og Klaus Petersen (red.): *Fortællinger i Tiden. Venneskraft til Dorthe Gert Simonsen*. Institut for Historie, København, pp. 25-29
- Gelting, Michael H. 2004: "Elusive Bishops: Remembering, Forgetting, and Remaking the History of the Early Danish Church". Sean Gilsdorf (ed.): *The Bishop: Power and Piety at the First Millennium*, Neue Aspekte der Europäischen Mittelalterforschung, Band 4, LIT Verlag, pp. 169-200
- Gelting, Michael H. 2004: "Da Eskil ville være Ærkebiskop af Roskilde. Roskildekroniken, Liber daticus Lundensis og det danske ærkesædes ophævelse 1133-1138". Peter Carelli, Lars Hermanson, Hanne Sanders (red.): *Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*. Utgiven i samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds Universitet, Makadam Förlag, pp. 181-229 [Gelting 2004B]
- Gelting, Michael H. 2011: "Two Early Twelfth-Century Views of Denmark's Christian Past: Ailnoth and the Anonymous of Roskilde". Ildar H. Garipzanov (ed.): *Historical Narratives and Christian Identity On A European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070-1200)*, Brepols, Turnhout 2011, pp. 33-55
<https://doi.org/10.1484/M.TCNE-EB.3.5016>
- Gelting, Michael H. 2012: "Saxo Grammaticus in the Archives". Leidulf Melve and Sigbjørn Sønnesyn (eds.): *The Creation of Medieval Northern Europe: Christianisation, Social Transformations, and Historiography. Essays in Honour Of Sverre Bagge*, Dreyer, Oslo, pp. 322-345
- Gelting, Michael H. 2014: "Forholdet mellem Liber Daticus og Memoriale Fratrum". Eva Nilsson Nylander (ed.): *Mellan Evighet och Vardag: Lunds domkyrkas martyrologium Liber daticus vetustior (den äldre gåvoboken)*. Studier och faksimilutgåva, Skrifter utgivna av Universitetsbiblioteket i Lund. Ny följd. 10, Lunds universitet, Lund, pp. 131-149
- Gelting, Michael H. 2016: "Henry of Huntingdon, the Roskilde Chronicle, and the English Connection in Twelfth-Century Denmark". Mia Münster-Swendsen, Thomas K. Heebøll-Holm,

Sigbjørn O. Sønnesyn (eds.), *Historical and Intellectual Culture in the Long Twelfth Century: The Scandinavian Connection*, Durham Medieval and Renaissance Monographs and Essays 5, Institute of Medieval and Early Modern Studies, Durham University, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, Durham and Toronto 2016, pp. 104-118

- Gelting, Michael H. 2017: "Navnløse biskopper. Den vstdanske kirkes (næsten) forhistoriske tid 1072-1134". Mikael Manøe Bjerregaard, Mads Runge (eds.): *At Være i Centrum. Magt og Minde - højstatusbegravelser i udvalgte centre 950-1450. Rapport fra tværfagligt seminar afholdt i Odense, 10. februar 2016*, Kulturhistoriske Studier i Centralitet - Archaeological & Historical Studies in Centrality, vol. 1, 2017, Forskningscenter Centrum - Odense Bys Museer, Syddansk Universitetsforlag: Odense, pp. 62-79
- Hansen, Peter and Leif Ziegler 2013: *Bogen om Ramløse*, Foreningen GUIDEN, Ramløse
- Heebøll-Holm, Thomas K., Lars Boje Mortensen (eds.), 2024: *A Companion to Saxo Grammaticus*, The Northern World, vol. 97, Brill, Leiden <https://doi.org/10.1163/9789004696914>
- Helveg, Ludvig 1855: *De Danske Domkapitler; deres Oprindelse, Indretning og Virksomhed, før Reformationen*, Kjøbenhavn
- Hørby, Kai (Ellen Jørgensen) 1982: "Rike". Svend Cedergreen Bech (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., vol. 12, Gyldendal, København
- Kristensen, Anne K.G. 1969: *Danmarks Ældste Annalistik. Studier over lundensisk Annalskrivning i 12. og 13. Århundrede*, Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag A/S, København
- Larsen, Sofus 1925: "Saxo Grammaticus, Hans Værk og Person". *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, III. series, 15. vol., kommission i den Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, Kjøbenhavn, pp. 1-286
- McGuire, Brian Patrick 2022: *Glemte Danskere - helgener i Danmarks skabelse*, Jensen & Dalgaard, Nyborg
- Moltke, Erik, Elna Møller, Ulla Haastrup, Marie-Louise Jørgensen 1967: *Danmarks Kirker: Frederiksborg amt*, vol. 2
- Møller Jensen, Janus 2000: "Danmark og den hellige krig. En undersøgelse af Korstogsbevægelsens indflydelse på Danmark ca. 1070-1169". *Historisk Tidsskrift*, vol. 100, pt. 2, pp. 285-328

- Olrik, Hans 1895: *Konge og Præstestand i den danske middelalder, vol. 2: Valdemartidens Kirkemagt og Kongedømme*. København: Forlagt af universitetsboghandler G.E.C. Gad
- Riis, Thomas 2006: *Einführung in die Gesta Danorum des Saxo Grammaticus*, University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 276, University Press of Southern Denmark, Odense
- Skyum-Nielsen, Niels 1971: *Kvinde og Slave. Danmarkshistorie uden retouche 3*. Munksgaard, København
- Weibull, Lauritz 1914-1923: "Den skånska kyrkans älsta historia". *Historisk Tidskrift för Skåneland*, vol. 5, Lund, pp. 109-246
- Weibull, Curt 1915: *Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks Historia från Sven Estridsens död till Knut VI*, J.L. Lybecker, København
- Weibull, Lauritz 1941: "Ringstedklostrets privilegier 1135-1225". *Scandia. Tidskrift för Historisk Forskning*, vol. 14, 1941:1, pp. 57-73
-

Svend Clausen

svendclausen@outlook.dk

Quis ei non toto affect studiosus adhaereat?

En undersøgelse af effekten af gregoriansk sang i højmiddelalderen

Af:

Amanda Diane Regnfod

Stud.mag. i historie og retorik, Københavns Universitet

ABSTRACT: Many scholars have researched the origin of Gregorian chant and the characteristics of its music theory. Fewer scholars have explored emotions in connection with Gregorian chant and what its effects were on the Christian population in medieval Europe. This paper seeks to uncover the emotions associated with Gregorian chant and its effects on the Christian clergy of the high Middle Ages in its place of origin: the church; seen as both an architectural building and a holy space. Furthermore, through a rhetorical analysis and a behavioral psychological analysis, this paper seeks to theorize the physical and emotional responses to Gregorian chant.

NØGLEORD: *Gregorian chant, Middle Ages, rhetoric, emotions.*

Indledning

Gregoriansk sang er meget anderledes end det meste moderne musik, der spiller i radioen i dag. Alligevel har grupper såsom *Monks Of The Abbey Of Notre Dame* på Spotify, eller din foretrukne musiktjeneste, flere hundrede tusind månedlige lyttere.

Dem, der mener, at gregoriansk sang hører til fortiden, er imidlertid ikke kun et fåtal. Mængden af New Age bevægelser, der søger at dyrke gregoriansk sang, og populariteten af sangkurser, vidner dog om,

at gregoriansk sang ikke hører fortiden til endnu, men blot har rykket sig ud af det traditionelle kristne kirkerum (Hiley 2009: xvii).

Ud over at være en del af det moderne meditationsrum er gregoriansk sang af interesse for enhver, der er historieinteressert – gregoriansk sang er trods alt den tidligste betydelige mængde musik, der er bevaret i skriftlig form.

Denne artikel forsøger at inddrage nogle af de spørgsmål, der ofte rejses om den gregorianske sang, i en historisk diskussion. Hvem komponerede den, hvem sang den og for hvem? Og vigtigst af alt, for nærværende undersøgelse: Hvad gjorde den ved lytteren?

Dette er spørgsmål om den gregorianske sangs historie, og artiklen er orienteret mod historiske anliggender. At undersøge den gregorianske sangs natur kan ikke desto mindre hjælpe med at forklare og forstå, hvorfor så mange stadig er interesseret i den og kan lide at lytte til den i dag.

Nærværende artikel koncentrerer sig om perioden, hvor den gregorianske sang blev skrevet ned, og et betydeligt korpus opstod. Vi befinder os i dens ophavssted, den højmiddelalderlige kristne kirke, hvor gregoriansk sang dominerede livet for mange mennesker. For at forstå den gregorianske sang er vi nødt til at se på det rum, den eksisterede i. Vi må få en fornemmelse for formen på de religiøse tjenester, formålet af sangen og forestillingsverdenen af de mennesker, der lyttede til den gregorianske sang.

Den hellige sang

Gregoriansk sang er liturgisk koral, som i højmiddelalderen blev brugt i den kristne kirke under gudstjeneste. Sangene er oftest baseret på salmer fra det gamle testamente (Klößner 2021: 118). Den gregorianske sang fungerede i praksis som et redskab til ceremoniel fremsigelse af hellige latinske tekster, enten sunget af en solist, en lille gruppe eller et kor. Sangen tilføjede en dimension til den religiøse oplevelse på linje med ceremonielle handlinger, påklædning og det arkitektoniske rum ved at 'depersonalisere' de latinske tekster og herved fjerne dét, der var 'normalt', 'almindeligt' og 'hverdagsagtigt' ved disse (Hiley 2009: 1ff).

Den gregorianske sang blev ikke fremført for et publikum, som hvordan en taler eksempelvis holder et oplæg og efterfølgende får klapsalve, men skal i stedet tolkes som en religiøs musikalsk oplevelse brugt til at række ud til Gud (Hiley 2009: 4).

At udføre den gregorianske sang dagligt var en særdeles vigtig aktivitet i religiøse samfund i højmiddelalderen. Disse fællesskaber og kirkerum var af flere forskellige typer såsom kirker, katedraler, klostre og konventer. Det var primært medlemmer af sådanne kirkelige fællesskaber, der var ansvarlige for at synge i kirkerummet, og det var primært drenge og mænd (Hiley 2009: 11).

Sangene blev memoreret og skulle gengives nøjagtigt fra hukommelsen. Den almindelige borger kunne ikke recitere latinske salmer udenad; mange forstod slet ikke latin, hvorfor de fleste sangere herfor var gejstlige. Liturgisk koral var etableret og ansås som den rigtige måde at udføre lovprisning på, hvorfor det var almen viden, at sangerne udførte disse handlinger for resten af menneskeheden også. Dermed handlede de gejstlige på den rette måde for de borgere, der havde verdslige erhverv og ikke kunne dukke op i kirken, samt dem, der som nævnt ikke forstod latin (Hiley 2009: 4f).

Forståelsen af musik som formidler af mening har gennem tiden været genstand for både teologiske og musikologiske refleksioner. Særligt i religiøse sammenhænge er musik ikke blot blevet opfattet som et æstetisk udtryk, men som et medium, hvorigennem noget større kan formidles: "The conveyance of meaning through music is a metaphysical phenomenon encoded by the composer, transmitted by the performer and decoded by the listener", skriver Richard Townley, der er skribent på tidsskriftet *Church Music Association of America* (Townley 1999: 5).

Gennem højmiddelalderen var skaberne af gregoriansk sang som regel anonyme. I stedet går fortællingen på en legende om en due, der formidler sangen til Gregor den Store (c. 540-604), pave fra 590 til 604 e.Kr., efter hvem den gregorianske sang er opkaldt. Den liturgiske koral opstod først flere århundreder efter Gregor den Stores tid, hvorfor forskere hævder, at sangen blev navngivet sådan for at legitimere den (Klößner 2021: 118). Dette vidner om ønsket om at fremhæve den kirkepolitiske autoritet, der prægede perioden, men det vidner også om, at den gregorianske sang skulle ses som en gave fra Helligånden. Sangeren skulle ikke ses som skaber af sangen, men blot bæreren af sangen, som denne var betroet til af Gud (Hiley 2009: 158).

Senere er historikere dog blevet bekendt med, hvem en del af skaberne af gregorianske sange var, og undersøgelserne viser, at det oftest var gejstligheden selv (Hiley 2009: 159). Richard Crocker (1927-2021), en amerikansk musikolog, argumenterer i sin artikel *Gregorian studies in the twenty-first century* for, at gregoriansk sang ikke formår at kommunikere sine ords mening til lytteren, selv ikke til de troende.

Crocker forklarer, at sangen ikke transmitterer ordene på en måde, der er direkte forståelig for de fleste lyttere (Crocker 1995: 44).

Teorien om musikkens magt

Forestillingen om musik som et middel til at påvirke menneskets følelser og sind har rødder i antikkens tænkning og videreføres ind i middelalderens musikforståelse. I denne tradition opfattes musik ikke blot som en *techne* – et håndværk eller et stykke kunst – men også som et middel til at påvirke og fremkalde følelsesmæssige reaktioner hos et publikum; altså et redskab med retorisk kraft: "Vel er musik en *techne*, men er den en retorisk *techne*? Ja, ville de gamle svare. Formålet med at skabe musik er at "påvirke", at udløse følelsesmæssige reaktioner i et publikum", mener Peter Larsen, professor ved Institutt for medievitenskap, Universitetet i Bergen (Larsen 2002: 6f).

I løbet af det 10. århundrede blev den græske *ethos-lære* genopdaget (Larsen 2002: 11). Det meste af middelalderfolkets viden om antikkens musikteori stammer fra den romerske filosof Boethius (480-524), der i sit udbredte værk *De institutione musica* konstaterer, at det "[...] i sandhed [er] velkendt hvor ofte sang har besejret vrede, hvor mange undere den har udvirket i legemets eller tankens affekter." Boethius beskriver *ethos-læren* som teorien om musikkens magt over menneskets sind. *Ethos-læren* består af ideen om, at en musikalsk bevægelse skaber en lignende bevægelse i tilhørerens sjæl. Dertil følger, at hvis man ændrer musikken, ændrer man samtidigt lytterens stemning (Jørgensen, & Villadsen 2019: 8f). Det er den musikalske retoriks urmyte, der præsenteres her, hvilken stammer fra Pythagoras (Larsen 2002: 8).

Den græske *ethos-lære* havde enorm indflydelse på den vestlige musiks teori og praksis de følgende århundreder, i højmiddelalderen og helt indtil renæssancen.

Kendskab til retorikken skulle gøre, at man var i stand til at belære og bevæge modtageren; i forlængelse af dette sås retorikken som et "redskab for troen" (Jørgensen & Villadsen 2019: 49f). Dette kan man desuden se som et eksempel på Ivan Pavlovs (1849-1936) adfærdspsykologiske begreb om *klassisk betingning*, der defineres ved sammenkoblingen af stimuli, altså sanseindtryk, og respons, altså reaktion (Christoffersen 2023).

Middelalderens retorik var i særdeleshed båret af de mundtlige genrer, og der blev i høj grad lagt vægt på, at sproget skulle være formfuldendt og konventionelt (Jørgensen & Villadsen 2019: 49f).

Tekstens grammatik var så vigtig, at alle tekster var i overensstemmelse med grammatikkens regler, og de fleste sange afspejler deres grundlæggende grammatiske struktur (Mahrt 2016: 38).

Det er ikke enkelt at vurdere, hvilken del af sangen, musikkens magt stammer fra. I nogle kilder er det melodi, og i andre er det rytme eller interval. Teoretisk set er det umuligt at sige, hvilken effekt gregoriansk sang i dens daværende lyd havde på lytteren, da denne lyd naturligvis ikke er overleveret. Men selvom lyden af det periodebestemte kor er overladt til vores fantasi, er det ikke et problem, som er begrænset til forskningsfeltet gregoriansk sang. Der eksisterer dog levn – musikalsk notation og beretninger – der kan hjælpe med at spore ind på et svar.

Jeg vil nu gennemgå nærværende undersøgelses kildemæssige udgangspunkt med henblik på at argumentere for, at de i deres samtid fungerede som metakommunikation for lytteren af gregoriansk sang. På trods af, at den gregorianske sang oftest var indkodet af gejstligheden, formidlet af gejstligheden, og afkodet af gejstligheden, fungerede sangen i sig selv ikke som begreb til at definere virkeligheden og menneskets forståelse af den. I stedet tilskriver nærværende undersøgelse sig Crookers argument og ser de samtidige musikteoretiske tekster som rammer for forståelsen af den gregorianske sang.

Enarrationes in Psalmos

Augustin af Hippo (c. 354-430), også kendt som Sankt Augustin, var en berbisk teolog og filosof samt biskop i Hippo i Nordafrika. Han prægede i høj grad teologi og kirkeliv, og havde stor betydning for den europæiske åndstradition, især i højmiddelalderen, hvorfor det giver mening at undersøge hans tekster (Steenbuch 2023).

One who jubilates does not utter words, but it is rather a kind of sound of joy without words; for the voice is thus the soul dispersed out in joy, demonstrating as much as it is able the feeling without grasping the sense (St. Augustine 1990: 38ff).

Augustin af Hippo skriver i sit værk, *Enarrationes in Psalmos*, om en måde at synge på, "jubilate" eller 'fryd jer', som er begyndelsesordene til *introitus*, at disse ord ikke udtrykker mening, men i stedet er udøverens sjæl, der "føler" meningen. Denne slags sang beskriver han som den ideale stemme til at kommunikere prise til Gud, som endda overgår, hvad ord kan. Ved dette mærker man, ifølge Augustin

af Hippo, musikken strømme gennem kroppen på en ikke-lingvistisk måde; naturligvis i Guds navn. Da Augustin af Hippo i høj grad prægede åndstraditionen, hvilket vil uddybes senere i analysen, kan vi antage, at også denne holdning blev overleveret til højmiddelalderens forestillingsverden. Af denne grund kan vi deducere, at der ikke konsekvent var behov for ord i den gregorianske sang, men at tilbedelsen også kunne foregå gennem en akustisk følelse eller en slags religiøs sindstilstand.

Akustisk hukommelse og identitet

Franz Karl Prassl, som er en østrigsk musikhistoriker og teolog, fortæller i sin artikel *Pavlov's dog and the liturgy – listening and recognition in gregorian chant* en middelalderhistorie om en ung praktikant, der aktiverede de forkerte kirkeklokker, hvilket resulterede i massevis af henvendelser fra byens borgere – de undrede sig alle over, hvem der var død (Prassl 2015: 255).

Det er ikke kun i det hellige rum, at musik bruges til at skabe akustisk hukommelse og identitet – nationalsange er et mere nutidigt eksempel herpå (Prassl 2015: 255). Franz Karl Prassl argumenterede i sin artikel for, at samme effekt – det adfærdspsykologiske begreb som Ivan Pavlov kaldte *klassisk betingning* – kan ses i lytteren af den gregorianske sang i højmiddelalderen (Prassl 2015: 255ff). Omkring år 1920 opdagede Ivan Pavlov, at lyden af en metronom ikke fremkaldte spytssekretion hos en hund, men efter han havde fodret hunden gentagende gange samtidig med, at metronomen ringede, kunne lyden af metronomen alene få hunden til at savle (Christoffersen 2023).

I gregoriansk sang er det typisk melodien, frem for teksten, der signalerer en bestemt kirkelig begivenhed. Melodier kunne typisk godt bruges til forskellige tekster. Et eksempel er *Kyrie eleison*, som havde 18 forskellige variationer i højmiddelalderen, som universelt hver især blev dedikeret til en bestemt kirkelig lejlighed. Selv hvis en regelmæssig kirkegænger ikke forstod latin, ville han hurtigt være i stand til at tolke, hvorvidt en sang var en bøn eller en læsning (Prassl 2015: 255ff).

Ifølge Pavlovs teori om, at stimuli ved gentagende betingning vil medføre en bestemt respons, vil der opstå bestemte associationer til eksempelvis den gregorianske sang, der synges ved henholdsvis morgenbøn og aftenbøn – og den pavlovianske refleks vil vokse sig større og større (Prassl 2015: 260f). Dette vil sige, at bestemte sange med tiden bliver uacceptable i bestemte situationer, eksempelvis kunne det være uacceptabelt, at benytte melodien, som man brugte til morgenbøn til aftenbøn i stedet – og

netop dette er den Pavlovianske refleks. Specifikke melodier blev eksempelvis desuden brugt til blandt andet pinse, påske og jul (Prassl 2015: 262f).

I bredere forstand vil det sige, at den gregorianske sang som stimuli, og ved hjælp af hellige ceremonier, påklædning og det arkitektoniske rum, kan fremkalde en religiøs respons hos lytteren. Effekten af den gregorianske sang vil naturligvis variere afhængigt af den omgivende stimuli og dens intention, for ikke at tale om den individuelle lytter eller befolkningsgruppe, men ifølge Pavlovs adfærdspsykologiske teori om *klassisk betingning* bør den gregorianske sang som udgangspunkt kunne have en slags hellig, religiøs eller åndelig effekt på lytteren.

Franz Karl Prassls argumenterer med sine undersøgelser af Pavlovs *klassiske betingning* og den gregorianske sang for, at sangen har potentiale til at blive brugt som en bevidst udløser af følelsesmæssige reaktioner hos lytteren eller blive brugt til at udtrykke teologiske beskeder (Prassl 2015: 263).

Confessiones

I et af sine andre værker, *Confessiones*, udtrykker Augustin af Hippo en vis angst for den effekt, som det at synge en tekst har på ordenes betydning. Denne angst refereres til og citeres ofte gennem højmiddelalderen. Forsker Emma Dillon beskriver Augustin af Hippos bekymring som "een af de mest inderlige vidner til musikkens effekt" (Dillion 2012: 40f).

The pleasures of the ear had a more tenacious hold on me, and had subjugated me; but you set me free and liberated me. As things now stand, I confess that I have some sense of restful contentment in sounds whose soul is your words, when they are sung by a pleasant and well-trained voice. Not that I am riveted by them, for I can rise up and go when I wish. [...] But my physical delight, which has to be checked from enervating the mind, often deceives me when the perception of the senses is unaccompanied by reason, and is not patiently content to be in a subordinate place. It tries to be first and to be in the leading role though it deserves to be allowed only secondary to reason. Nevertheless, when I remember the tears which I poured out at the time when I was first recovering my faith, and now that I am moved not only by the chant but by the words being sung, when they are sung with a clear voice and entirely recognize the great

utility of music in worship. Thus I fluctuate between the danger of pleasure and the experience of the beneficent effect, and I am more let to put forward the opinion (not as an irrevocable view) that the custom of singing in Church is to be approved, so that through the delight of the ear the weaker mind may rise up towards the devotion of worship. Yet when it happens to me that the music moves me more than the subject of the song, I confess myself to commit a sin deserving of punishment, and then I would prefer not to have heard the singer (St. Augustine 1998: bog X, kapitel 33).

Citatet illustrerer en opfattelse af, at musik har en magt over menneskets sind. Det har den i sådan en grad, at den kan forhindre mennesket i at forlade kirken, mens der synges; den beskrives nærmest som bedragerisk og forsøger at forføre mennesket væk fra sangens sande formål: at forstå ordenes betydning og udføre tilbedelse af Gud gennem den gregorianske sang. Det er en synd og bør straffes, hvis det ikke er tilfældet, at lytteren tilbeder Gud, men i stedet nyder musikken. På trods af "faren" ved denne "nydelse" anbefaler Augustin af Hippo, at gregoriansk sang skal accepteres som tilbedelsesform, især fordi dens bevægende effekt kan få "svagsindede" til at dedikere sig til tilbedelse. Ifølge Augustin af Hippo bør man vige fra sangen, hvis man kommer til at nyde selve sangen mere end dens mening. Han fremstiller et dikotomisk forhold, hvor "ørets nydelse" – sangen – står i modsætning til ordenes mening – teksten. Men sangen tilføjer et potentielt åbenbarende element til ordene – og tilbedelsen – og bevæger mennesket til at føle stærkere emotioner end det normale, hvorfor han mener, at gregoriansk sang har en plads i kirkerummet. Desuden skal ordene og sangen kommunikere indbyrdes; både for at skabe sprog, men også for semantisk at kommunikere ordenes mening ud gennem sangen (Dillion 2012: 40f).

Selvom Augustin af Hippo ikke specificerer nøjagtigt, hvilke musikalske lyde, der skaber syndig nydelse, vil højmiddelalderens lyttere af gregoriansk sang ligeledes være optaget af denne effekt (Dillion 2012: 41).

Speculum caritatis

Aelred af Rievaulx (1110-1167) var en engelsk cisterciensermunk og forfatter og betragtes som helgen af katolikker og anglikanere. I sit værk *Speculum caritatis* skriver han følgende:

What the holy fathers instituted to excite the weak to an attachment of devotion is seized for illicit pleasure. Sound should not be given preference over sense, but wound up with sense should generally be allowed to incite greater attachment. Therefore, the sound should be so restrained, so dignified, that it does not ravish the whole soul to delighting in itself, but leaves the greater part to the sense. As the most blessed Augustine said: "The soul is moved to a disposition of piety on hearing sacred song. But if the longing to hear desires the song more than the sense of the words, it should be censured (Aelredus Rievallensis 1971: bog II, kapitel 23).

Overstående citat er endnu et eksempel på, at Augustin af Hippos tankegang prægede højmiddelalderens forestillingsverden. I tekststykket kan vi se, at Augustin af Hippos diskurs blev genoptaget i højmiddelalderen, og at der også her blandt gejstligheden eksisterede en dikotomisk forestilling om den gregorianske sangs effekt på mennesket.

Effekten af den gregorianske sang kunne manifestere sig som en "ulovlig" eller syndig form for "nydelse", eller den "hellige sang" kunne, i abstrakt betydning, "placere sjælen i et fromt rum" og dermed "muliggøre højere tilknytning" til Gud. Den førstnævnte effekt forstås som 'forkert', og den sidstnævnte effekt forstås som 'rigtig'. Ligesom hos Augustin af Hippo ser vi hos Aelred af Rievaulx, at selve sangen skal være sekundær til ordenes betydning, og selvom disse to komponenter skal samarbejde, skal sangen være "tilbageholdende og værdig", så den ikke "henriver sjælen", men at lytteren derimod fastholder sin opmærksomhed på sangens sande formål.

Aelred af Rievaulx' værk eksemplificerer kompleksiteten i periodens sammenfletning og samarbejde af henholdsvis musik og tekst. For på den ene side ser vi i *Speculum caritatis*, og mange andre værker, hvordan ordene skal have lytterens fokus, men på den anden side behøver musikken, som besidder den afgørende effekt til at kunne opnå en højere åndelig dimension af tilbedelsen. Ligesom vi ser det hos Augustin af Hippo, bliver den gregorianske sang, når den blev udført korrekt, beskrevet som en slags religiøs eller hellig sindstilstand, og sjælen flyttes til et helligt rum.

Et brev til kongen

Berno af Reichenau (978-1048) var en tysk abbed og forfatter. Han skrev værker, der bestod af rådgivning om liturgisk koral. Ifølge Bernardo af Reichenau kunne sang vække problemer på flere fronter. De mest syndefulde måder at skabe og udøve gregoriansk sang på var gennem forurenede grammatik og kætterske tendenser; emner, der var af fundamental betydning i det 11. århundredes kristne tankegang. Mere konkret frygtede Bernardo af Reichenau, at liturgiske afvigelser fra skriften kunne sprede kætterske tendenser, hvis den gregorianske sang ikke blev kontrolleret. Formentlig havde han grund til at tro, at sangerne var i stand til netop dette. Ligesom hos Aelred af Rievaulx ser vi hos Bernardo af Reichenau et omfattende fokus på den gregorianske sangs formfuldendthed og konventionalitet. Det lader endda til, at disse problemer kunne skabe en vis tyngde i lytteren.

After sacred readings of the spiritual fathers, after the plates of divine scripture have been crammed full, I ask that you consider accepting our little sound bites, with which you may regularly revive your mind, as if they were wild strawberries growing on the ground (Berno of Reichenau 1961: 65).

I et brev til kongen hentyder Bernardo af Reichenau til, at gregoriansk sang i for store mængder kan åndeligt overstimulere lytteren. For at dulme denne effekt sender han derfor "små bidder" sang, der kan "genopfriske sindet"; som friske skovjordbær efter et tungt måltid, til kongen. Bernardo af Reichenaus brev vidner om hans agenda om at dulme de mange spændinger, der efter sigende opstod ved lytning af gregoriansk sang og det intense studie af denne blandt gejstligheden (Parkes 2017: 60). Analysen af Bernardo af Reichenaus brev bygger videre på analysen af henholdsvis Aelred af Rievaulx' *Speculum caritatis* og Augustin af Hippo's *Confessiones* og vidner om, at den gregorianske sang var aldeles omdiskuteret, og følelserne i forbindelse med gregoriansk sang var stærke.

Musica cum Tonario

Johannes af Affligem (c. 1100), forfatter og musikteoretiker, skriver i sit værk *De Musica cum Tonario*, at kunsten gregoriansk sang ikke skal ses ned på, fordi den er "nødvendig" for præster og "gavnlig og dejlig" for "alle, der praktiserer den" (Johannis Affligemensis 1950: 51f). Alligevel skriver han, at forskellige

mennesker synes forskelligt om forskellige sange, hvorfor en forsigtig musiker må være eftertænksom i sin skabelse af sange, i og med at han bør tilpasse sin kreation til sin modtager for at få den anerkendelse han søger.

[...] not everyone's ears are pleased by the same kind of sound. Some delight in the melancholic and courtly wandering of the first mode, others are captivated by the rough gravity of the second, some find pleasure in the severe and seemingly disdainful vaulting of the third, some are drawn by the flattering fourth mode, others are moved by the modest and somewhat playful impertinence of the fifth, some are soothed by the tearful voice of the sixth, some gladly listen to the mimicking seventh, and some love the respectable and almost matronly song of the eighth. Therefore, a careful musician, in composing songs, must provide for himself in such a way that he uses the mode that is most suitable to delight those whose approval he desires. [...] I distinctly remember singing several songs in front of some people, with one praising them highly while another was utterly displeased (Johannis Affligemensis 1950: 51f).

Ifølge Larsen synes musikkens magt at stamme fra en bestemt melodi, og i andre kilder rytmen. Men flertallet af de overleverede musikteoretiske skrifter refererer til den musikalske modus som det musikalske træk, der er bærer af de afgørende følelser (Larsen 2002: 9). Ligeledes differentieres der i overstående citat mellem otte forskellige modus, eller tonehøjder, og det er disse, der, ifølge Johannes af Affligem og de fleste andre samtidige musikteoretikere, bestemmer, hvilken stemning sangen har.

It should not be left unspoken that music has a great power to move the minds of the listeners. It soothes the ears, uplifts the mind, incites warriors to battle, calls back those who have fallen and despaired, comforts travelers, disarms thieves, appeases the angry, brings joy to the sad and anxious, reconciles the discordant, eliminates vain thoughts, and moderates the madness of the insane. Thus, it is recorded in the book of Kings about King Saul that when afflicted by a demon, his torment was alleviated when David played the lyre, and when the music ceased, he was once again troubled. Similarly, a certain madman is said to have been cured of his insanity by the music of the physician Asclepiades. Pythagoras is also mentioned to have restrained a young man given to

excessive lust through musical modulation. [...] Music, according to different modes, possesses diverse powers. By employing one type of singing, you can provoke someone to lechery and, through another, lead the same person more swiftly to repentance. An example of this is recounted by Guido regarding a young man (Johannis Affligemensis 1950: 114ff).

Overstående citat er et eksempel på en kilde, der tager udgangspunkt i eller bygger videre på Guido af Arezzos værk *Micrologus*. Overstående citat præsenterer desuden et væld af forskellige emotioner, som musikken kan fremkalde. Lytteren kan ved musikken føle sig "opløftet", "krigerisk", "trøstet", "glad", "normal" eller "passiviseret". Man må lægge mærke til at flest positive følelser nævnes, og at det desuden virker til, at dette også er det ønskede resultat. Og det er måske ikke så underligt endda, at lytteren skulle opleve en trancelignende følelse ved gregoriansk sang. Robert Ehle, Ph.d. i musikteori og komposition fra *University of North Texas*, forklarer gennem et E-mailinterview, at den gregorianske sang typisk har et rytmisk forløb, der gør, at lytteren opfatter rytmen som tilfældig og derfor konstant overraskes. Derfor virker det også unaturligt for kroppen at gå i takt til musikken, hvorfor lytteren vil være tilbøjelig til at stå eller sidde stille – som i en trance. Dette fænomen er også observeret i nærværende analyses uddrag af Augustin af Hippos værk *Confessiones*, hvor det dog er et udtryk for, at han mister kontrollen over den magt, som musikken har over hans sind. I overstående uddrag af Johannes af Affligems værk *De Musica cum Tonario* er passiviteten beskrevet som en magt, der kan bruges til at stoppe en tyv.

Christian Kock, dansk retoriker, skriver, at musik er mindre egnet end nogen anden kunst til at formidle information. I stedet beskæftiger den sig minutiøst med frustrationer og opfyldelse af trang. Han skriver, at emotioner opstår, når en trang ikke opfyldes. Derfor vil musik, der vækker en musikalsk impuls og forløber mod et til dels klart mål, men midlertidigt udskyder opfyldelsen af dette mål, drage lytteren ind. Forsinkelsen øger tilfredsstillelsen, når denne endelig kommer, men det handler især også om, at forløsningen sker på et uventet og overraskende tidspunkt (Kock 2008: 1).

Kock skriver desuden, at der ved andre mundtlige genrer såsom vittigheder eller poesioplæsning opstår et *interessemoment* i lytteren, når denne konfronteres med en given virkning i en tekst. Overraskelse er eksempelvis en sådan *virkningspotentiel*. Overraskelsen bliver en kvalitet, fordi den sætter krav til lytterens løsnings- og kategoriseringsevne. Uregelmæssighed og tilfældighed aktiverer lytteren til at forsøge at finde et mønster. *Interessemomentet* fungerer som psykodynamiske gevinstoplevelser, hvilke, man har erfaret,

kan udløses af dynamiske træk i teksterne selv (Kock 2008: 54). Ubevidst vil lytteren altså blive draget af den gregorianske sang, fordi hjernen overraskes og forsøger at finde et mønster i rytmen.

Dette kan ligeledes være en forklaring på, at gregoriansk sang for det moderne menneske opleves meditativt, og det kan være en forklaring på, at højmiddelaldermennesket opfattede den gregorianske sang som salig og hellig i kirkerummet. Ifølge Johannes af Affligem er det at bruge musik i kirken blevet accepteret netop på grund af dens omfattende magt over menneskets sind og muligheden for, at der kan tilføjes en dimension til gudstjenesten og den religiøse oplevelse.

It is clear, therefore, that those who embrace [irregular neumes] are lovers of error and falsity; but those who adhere to musical neumes want to follow the path of certainty and truth (Johannis Affligemensis 1950: 139).

De musikteoretiske kilder er dog i høj grad præget af alskens regler og krav til kreationen af de gregorianske sange. På trods af anerkendelsen af at musik kan påvirke lyttere forskelligt, er der dog derfor stadig rammer og retningslinjer for, hvordan den gregorianske sang skal se ud. I overstående citat konstateres det, at den, der ikke laver musikalsk notation på den måde, der anses som den korrekte måde, er tilhænger af "fejl" og "falskhed", mens den, der følger reglerne, er på "stien mod vished og sandhed".

Since such authority for this discipline is found in the old testament, and since it was sanctioned by such religious men in the Church, and especially since its potency, as mentioned, is so effective in stirring the minds of people, who would be reluctant to embrace this science? (Johannis Affligemensis 1950: 115f).

Overstående citat vidner om den etos, som både bibelen og kirkefædrene i forbindelse med den gregorianske sang blev tildelt i højmiddelalderen.

歴史意識の形成の根本にあるのは「記憶」であり、他方で歴史記述により集合的記憶が涵養されるからである (Yamamoto 2020: 32).

Og her oversat fra japansk til dansk af mig:

Det skyldes, at [hukommelsen] er roden til dannelsen af den historiske bevidsthed, og på den anden side dyrkes den kollektive hukommelse gennem historisk skrivning.

Ifølge japanske historiker Yamamoto Naruo var den gregorianske sang stærkt afhængig af hukommelsen og følelserne, og derfor forblev den grundlæggende den samme, også gennem højmiddelalderen, hvor musikalsk notation blev udbredt – og selv efter (Yamamoto 2020: 32). Overførslen og modtagelsen af "minder" blev i høj grad forstærket i de intellektuelle kredsløb i den karolingiske renæssance. Og det var dette samspil mellem historie og erindring, der blev kilden til den karolingiske renæssances kulturarv. Den gregorianske sang blev efterlignet igennem højmiddelalderen, ikke alene i den musikalske notation, men desuden helt ned på arkitektonisk plan (Yamamoto 2020: 32).

Efterhånden som musikken forandrede sig, hvilket er den mundtlige traditions skæbne, og forskellene i sangen langsomt blev tydeligere, enten gennem ændring af musikken, eller gennem en eller anden kreativ forandring, bibeholdt skaberne af musikken en diskurs, der gav dem etos og retfærdiggjorde deres egen musik. De insisterede på, at deres musik var "tættere på kilden" (Yamamoto 2020: 32).

I undersøgelsens kildemæssige udgangspunkt er det gennem analysen blevet tydeligt, at højmiddelalderens gejstlige lyttere af den gregorianske sang, eksempelvis Johannes af Affligem og Aelred af Rievaulx, skabte og dyrkede deres samtids kollektive hukommelse gennem den historiske skrivning af eksempelvis Augustin af Hippo og Guido af Arezzo. På den måde er hukommelsen, og følelserne, også roden til dannelsen af den historiske bevidsthed. Ifølge Yamamoto Naruos teori om *den gensidige afhængighed mellem erindring og historie* er dette grunden til, at den gregorianske sang bibeholdt sin form gennem flere århundreder, og det er grunden til, at de samme, stærke følelser blev overført fra Augustin af Hippos samtidige historieskrivning og helt op til renæssancen, på trods af genopdagelsen af ethos-læren og opfindelsen af musikalsk notation, hvilke i høj grad blot indtog en rolle, der understøttede samtidens eksisterende følelser om den gregorianske sang.

"Who would not eagerly cling to it with complete devotion?" (Johannis Affligemensis 1950: 115f). Dette citat fra Johannes af Affligems værk *De Musica cum Tonario*, hvilket jeg desuden har valgt som artiklens overskrift i dets oprindelige latinske form, viser, hvor stærke følelser den gejstlige lytter i højmiddelalderen havde i forbindelse med den gregorianske sang.

Micrologus

Guido af Arezzo skriver i år 1026 værket *Micrologus* til sin biskop. Et langt forord dedikerer værket til kirken og Gud. På trods af værkets udelukkende musikteoretiske tilgang til den gregorianske sang, er det tydeligt i forordet, hvor vigtig en opgave, værket er, og at der er stærke følelser forbundet med denne og troen.

In intense fear of God to the very famous and very beloved father and host, Herr Theobaldus, the most worthy of priests and bishop, from Guido, the most unimportant of his monks, his servant and his son. While I should prefer to live a simple and secluded life, your honor requests my humble self to unite in the study of the word of God. [...] I pledge steadfast devotion so that if I, through the holy God, should be of some use, God will reckon it as from your most devoted servant (Guido d'Arezzo 1943: 3f).

Nærværende undersøgelse tilskriver sig Willi Apels (Apel 1958: xif) forskningsposition i den udstrækning, at den gregorianske sang ikke er et udtryk for sine skaberes individuelle tanker og følelser, hvilken tendens man ser i det 19. århundredes komponister og emotionalisme. Med det sagt vurderes det, at gregoriansk sang er et udtryk for sin periodes bevidsthed. Nærværende undersøgelse tilskriver sig Emma Dillons (Dillon 2012) forskning i, at der er stærke følelser forbundet med den gregorianske sang hos dens lyttere. Undersøgelsen vurderer desuden, at den gregorianske sang i stedet for at være et udtryk for sine skaberes individuelle tanker og følelser, er et udtryk for den kollektive erindring og dyrkelse af kristendommen, hvilken bygger på disse stærke følelser, som desuden er overleveret gennem flere århundreder ifølge Yamamoto Naruo.

Konklusion

Augustin af Hippo var dybt skeptisk over brugen af sang i kirkerummet. Ofte grublede han over spørgsmålet, om hvorvidt musik ville holde mennesket på det jordiske og legemlige plan, eller om den

ville hjælpe dem med at nå Gud. I sidste ende konkluderede Augustin af Hippo ved sin egen musikalske erfaring, at hellig sang hørte til i det hellige rum, og at den gregorianske sang kunne have åbenbarende og åndelig effekt på lytteren. Der var dog betingelser.

Nærværende undersøgelses kildemæssige udgangspunkt har vist sig at have mange ligheder, men også forskellige vinkler på gregoriansk sang. Alle kilder synes at have Augustin af Hippos betingelser, eller en variation af disse, til fælles.

Richard Crocker skriver, at den gregorianske sang ikke formår at kommunikere sine ords mening til lytteren, fordi sangen ikke transmitterer ordene på en måde, der er direkte forståelig for de fleste lyttere. Fra Augustin af Hippos værk *Enarrationes in Psalmos* og Aelred af Rievaulxs værk *Speculum caritatis* har nærværende undersøgelse deduceret, at der på trods af kompleksiteten i højmiddelalderens sammenfletning af musik og tekst kunne foregå tilbedelse af Gud gennem en akustisk følelse eller en slags religiøs sindstilstand. Denne konklusion understøttes ved brugen af Ivan Pavlovs adfærdspsykologiske teori om *klassisk betingning*, der viser, at den gregorianske sang som gentagende stimuli som udgangspunkt kunne have haft en slags hellig, religiøs eller åndelig effekt på lytteren.

I værkerne er der en bred enighed om, at den gregorianske sang potentielt kan have en syndig effekt på lytteren. Hos Aelred af Rievaulxs genoptages eksempelvis Augustin af Hippos diskurs, og det ses, at der blandt gejstligheden eksisterede en dikotomisk forestilling om den gregorianske sangs effekt på mennesket.

I et brev til kongen skriver Berno af Reichenau desuden, at gregoriansk sang i for store mængder kan åndeligt overstimulere lytteren, hvilket netop skete ved for meget grublen over denne dikotomiske spænding. Gregoriansk sang kunne ifølge Berno af Reichenau skabe en tyngde i lytteren, eller den kunne, i den korrekte form og dosis, genopfriske sindet.

Johannes af Affligem opremser et væld af forskellige emotioner, som musikken kan fremkalde. Lytteren kan eksempelvis ved musikken føle sig "opløftet", "krigerisk", "trøstet", "glad", "normal" eller "passiveret". Robert Ehle skriver, at den gregorianske sang typisk har et rytmisk forløb, der gør, at lytteren opfatter rytmen som tilfældig og herfor konstant overraskes. Derfor kan den gregorianske sang have en trancelignende effekt på lytteren. Musikteorien bakker altså op om Johannes af Affligems "passiverede" effekt. Brugen af Christian Kocks teori om *interessemoment* og *virkningspotentiel* bakker

ligeledes op om denne ved at illustrere, at lytteren ubevidst vil blive draget af den gregorianske sang, fordi at uregelmæssighed og tilfældighed aktiverer lytteren til at forsøge at finde et mønster i rytmen.

Fælles for alle kilderne er, at der var meget stærke følelser forbundet med den gregorianske sang blandt gejstligheden i højmiddelalderen. Yamamoto Naruo skriver, at den gregorianske sang var stærkt afhængig af hukommelsen og følelserne, hvorfor den bibeholdt sin form gennem flere århundreder. Brugen af Yamamoto Naruos teori om *den gensidige afhængighed mellem erindring og historie* har jeg i nærværende undersøgelse eksemplificeret, hvordan Johannes af Affligem og Aelred af Rievaulx, skabte og dyrkede deres samtids kollektive hukommelse gennem den historiske skrivning af Augustin af Hippo og Guido af Arezzo. På denne måde er hukommelsen, og følelserne, roden til dannelsen af den historiske bevidsthed, på samme måde som historisk erindring på samme tid er følelsernes fundament.

Guido af Arezzos værk *Micrologus* er dedikeret til kirken og Gud og står tilbage som et eksempel på, at den gregorianske sang ikke er et udtryk for sine skaberes individuelle tanker og følelser, men er et udtryk for samfundets bevidsthed, dens kollektive erindring samt dens dyrkelse af kristendommen.

Den gregorianske sang var i det højmiddelalderlige kirkerum et dybt subjektivt lag af liturgien, og var bestemt ikke et følelseløst ærinde. Tværtimod vidner den gregorianske sang om periodens brede følelsesregister, der både var drevet af og repræsenteret i dette musikalske udtryk.

Litteraturliste:

- Apel, Willi, *Gregorian Chant*, Indiana, 1958 (1990).

- Crocker, Richard, "Gregorian studies in the twenty-first century", i: *Plainsong & medieval music*, 1995, nr. 4, s. 33-86. <https://doi.org/10.1017/S0961137100000875>
- Dillion, Emma, *The Sense of Sound: Musical Meaning in France, 1260-1330*, Oxford, 2012. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199732951.001.0001>
- Hiley, David, *Cambridge Introduction to Music: Gregorian Chant*, Cambridge, 2009. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511807848>
- Jørgensen, Charlotte & Villadsen, Lisa, *Retorik, Teori og praksis*, København, 2019.
- Klöckner, Stefan, "Learning to Pray by Singing: Gregorian Chants with Texts Based on the Psalms", i: *European Judaism*, 2021, nr. 54, s. 113-121. <https://doi.org/10.3167/ej.2021.540213>
- Kock, Christian, "Rhetorical Analysis of Aesthetic Power - in Music and Oratory", i: *Rigour and Reason: Essays in Honour of Hans Vilhelm Hansen; Windsor Studies in Argumentation*, 2020, s. 401-424.
- Kock, Christian: *Retorisk poetik*, Åstorp 2008. <https://doi.org/10.52610/AEXQ6657>
- Larsen, Peter, "Retorikkens musik, musikkens retorik", i: *Rhetorica Scandinavica: tidsskrift for skandinavisk retorikforskning*, 2002, nr. 21, s. 6-18. <https://doi.org/10.52610/rhs.v6i21.261>
- Mahrt, William, "The Grammar and Rhetoric of Gregorian Chant", i: *Sacred Music*, 2016, nr. 143, s. 29-38.
- Parkes, Henry, "Wild Strawberries from Reichenau: Ruminations on Authority and Difference in Eleventh-Century "Gregorian" Chant", i: *Journal of the American Musicological Society*, 2017, nr. 70, s. 1-60. <https://doi.org/10.1525/jams.2017.70.1.1>
- Prassl, Franz, "Pavlov's Dog and the Liturgy: Listening and Recognition in Gregorian Chant", i: *De musica disserenda*, 2015, nr. 9, s. 253-269. <https://doi.org/10.3986/dmd09.1-2.15>
- Townley, Richard, "Melody, Mode and Meaning: Melodic Stereotype and Textual Correspondance in Gregorian Chant", i: *Sacred Music*, 1999, nr. 126, s. 4-15.
- Yamamoto, "Naruo, Guregorio seika seiritsu no kioku", i: *Seiyō chūsei kenkyū*, 2020, nr. 12, s. 19-33.

Kilder:

- Aelredus Riaevallensis, *Speculum caritatis*, udg. af Anselm Hoste & Charles Talbot, Turnhout, 1971.

Maj 2026

- Berno af Reichenau, *Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau*, udg. af Franz-Josef Schmale, Stuttgart, 1961.
- Guido d'Arezzo, *Micrologus*, thesis af Leone Bernice La Duke, 1943.
- Johannis Affligemensis, *De Musica cum Tonario*, American Institute of Musicology, udg. af Joseph Smits Van Waesberghe, Rom, 1950.
- St. Augustine, *Confessiones*, udg. af Henry Chadwick, Oxford, 1998.
- St. Augustine, *Enarrationes in Psalmos*, udg. af Eligius Dekkers & Johannes Fraipon, Turnhout, 1990.

Hjemmesider:

- Christoffersen, Morten, *betingning*, i: Den Store Danske, <https://denstoredanske.lex.dk/betingning>, set 27.11.2023.
- Steenbuch, Johannes, *Augustin af Hippo (kirkefader)*, i: Den Store Danske, https://denstoredanske.lex.dk/Augustin_af_Hippo_-_kirkefader, set 7.12.2023.

Romersk Litteratur i Senmiddelalderens Spanien

Introduktion til antikkeptionen i *El Libro de los Epítomes**

Af:
Mikkel Kølkær
Cand.mag. i latin

ABSTRACT: This article presents an overview of the historical and bibliographic significance of *El Libro de los Epítomes*, a recently rediscovered manuscript housed in the Arnamagnæan Collection at the University of Copenhagen. Compiled between 1526 and 1536, *El Libro de los Epítomes* contains approximately 2,000 summaries, or epitomes, of books from the extensive library of Hernando Colón, the son of Christopher Columbus. In addition, this work contains an initial analysis of how classical Roman texts were summarized within the manuscript, highlighting its value as a source of the reception history in the late Middle Ages.

NØGLEORD: antikkeption, bogkultur, El Libro de los Epítomes, Hernando Colón.

* Tak til Bjørn Westerbeek Dahl, Nivå, for gennemlæsning af manuskriptet. Manuskriptet er udarbejdet i forbindelse med konferencen *The Book of Books: The Libro de los Epítomes in Context*, der fandt sted i København mellem den 28. og 30. august 2024.

Figur 1. Uddrag af håndkoloreret kobberstik over byen Sevilla fra Georg Braun og Frans Hogenbergs atlas *Civitates orbis terrarum*, 5. bind 1598. Ved tallet 4 i den blå cirkel ses Colóns hus, som han erhvervede sig i 1526, uden for Sevillas gamle bymur. Oven for huset ses den tilhørende have, som Colón også fik opført, kaldt Guerta de Colon på førmoderne spansk (Wilson-Lee 2019: 259-66). Det Kongelige Bibliotek, id-nr.: bb400002.

En verdenssensation i København

Det var noget af en sensation, da Den Arnemagnæanske Samling på Københavns Universitet i 2019 kunne offentliggøre, at man i sin samling havde fundet bøgernes bog: *El Libro de los Epitomes*.¹ Dette blev en af de sjældne opdagelser inden for humaniora, der fandt vej til spalterne i dagspressen både herhjemme og i udlandet.² Værket var et (over)ambitiøst forsøg på at epitomere eller at skrive resuméer af alle verdens bøger eller i hvert fald de bøger, som Christoffer Columbus' uægte søn Hernando Colón havde i sit bibliotek i Sevilla i 1520'erne og 1530'erne.

Det igangværende forskningsprojekt om denne bøgernes bog på Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, finansieret af Carlsbergfondet og en privat donor, løber frem til udgangen af 2024 og har

¹ En udmærket introduktion til *El libro de los Epitomes* findes på den Den Arnemagnæanske Samlings hjemmeside, se litteraturlisten under hjemmesider. Hertil er lederne af forskningsprojektet *Book of Books: Hernando Colón's Libro de los epitomes* på Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Matthew Driscoll og Morten Heiberg, blevet interviewet til *Weekendavisens* podcast *24 Spørgsmål til Professorene*, finansieret af Carlsbergfondet, som blev offentliggjort den 29. januar 2024 under titlen "Da Google var et håndskrift på latin".

² Fx *The Guardian* 10.4.2019, *Politiken* 28.3.2019 samt *Weekendavisen* 15.3.2019.

til formål: 1) at transskribere bogen, 2) at identificere de resumerede værker og 3) at indlede de første studier i bogens indhold samt den bog-, læse- og skrivekultur mv., bogen var en del af. Det er dog begrænset, hvor mange artikler opdagelsen af bøgernes bog i skrivende stund har ført med sig. Således er forskningen stadig ved at bearbejde det enorme tekstkorpus, som må interessere forskellige faghistorikere og filologer i bred forstand. Nedenfor vil jeg derfor dels introducere værket og nogle af ideerne bag *El Libro de los Epítomes*, dels begynde de indledende undersøgelser af selve bogens indhold ved at oversætte og kommentere et udvalg af bogens resuméer af de romerske forfattere.

At finde rundt i Hernando Colóns universalbibliotek

Det er blevet beskrevet, at Colón led af bibliomani i en sådan grad, at biblioteket ved hans død i 1539 bestod af mindst 15.000 bøger (Wilson-Lee 2019: 211). Arven fra Columbus gjorde det muligt for sønnen at forfølge denne lyst efter bøger, så Colón opnåede, hvad der dengang nok var verdens største samling af bøger. Samlingen havde derfor fået et omfang, der gjorde det umuligt for noget menneske at finde rundt i den. Ud fra idéen om, at viden ikke er noget værd, hvis den ikke kan lokaliseres, og at ny viden kan opnås, hvis allerede eksisterende viden kombineres, iværksatte Colón et omfattende arbejde med at katalogisere sin enorme bogsamling. Men mere epokegørende var det, at der ikke kun blev udarbejdet et enkelt katalog, men en række kataloger, der ud fra forskellige kriterier gjorde det muligt at finde rundt i det enorme bibliotek. Fire af katalogerne ses afbilledet på Colóns våbenskjold, se figur 2 nedenfor. Ved hjælp af krydsreferencer kunne man fx først slå emnet op, finde en række relevante værker, der behandlede emnet, og så – for at spare tid – begynde med at læse resuméerne af bøgerne igennem for forhåbentligt til slut at finde den rigtige bog. Mens man har haft tre af katalogerne opbevaret i Biblioteca Colombina i Sevilla, var det som omtalt først i 2019, at det lykkedes at bestemme en bog i Den Arnamagnæanske Samling som den fjerde og sidste af Colóns fire vigtigste kataloger. Hertil findes der to yderligere kataloger i Sevilla fra Colóns bibliotek: *Registrum*, der indeholder oplysninger om hvor, hvornår og til hvilken pris bøgerne blev købt, samt kataloget *Abecedarium*, der er en alfabetisk liste over titler og forfattere.

Figur 2. Omkring Colóns våbenskjold, her fra hans testamente, ses de fire væsentligste kataloger, der blev udarbejdet som nøgler til hans bibliotek. I urets retning i de opslåede bøger læser man i middelalderlig latinsk retskrivning: sciencie 'emner', matetee 'nøgleord', epitome 'resuméer' og avtores 'forfattere'. På skjoldets bort læses Dio Colon a Castilla y a Leon mundo nuevo 'Colón gav Castilien og León en ny verden'. Castilien og León, afbildet på skjoldet som en borg og løve, henviser til, at dronning Isabella den 1. stammede fra disse kongedømmer, og at hun havde virket som patron for både Columbus og Colón. Nederst på skjoldet ses den nye verden i form af en række øer, og at de ved rigsæblet er overrakt en kristen monark (Kimmel 2024: 37). Archivo Histórico Provincial de Sevilla.

Efter Colóns død udarbejdede Juan Pérez, der virkede som en form for førstebibliotekar, en beskrivelse af bibliotekets organisering, og hvordan det siden skulle forvaltes, kaldt Memoria de las obras y libros de don Hernando Colón. Af Pérez' beskrivelse fremgår det, at de såkaldte sumistas 'resuméskrivere' var ansat til at læse bøgerne i samlingen og skrive resuméer af dem. Resuméerne blev siden forelagt Colón til korrektur og godkendelse. Derefter blev de approberede resuméer skrevet ind i den store bog, som nu befinder sig i København. I det ovenfor nævnte dokument beskrev Pérez også rammende formålet med projektet således:

Den store fordel ved denne bog med resuméer er ganske indlysende, fordi den hurtigt giver læseren mulighed for at vide, hvilket emne bogen behandler i hovedtræk, og hvis nogen ikke har råd til at anskaffe sig mange

bøger at læse i, vil han i det mindste have en bog, der giver ham en fornemmelse af indholdet i mange bøger. Dette giver ham mulighed for, hvis han finder bogen og emnet, som den behandler, passende, at købe den, og hvis ikke, vil han lade den ligge. Således vil han ikke blive forledt til at købe den, da der er mange bøger med store og oppustede titler, som alligevel ikke behandler det, titlen lover, hvilket forlæggerne gør for at bedrage. Så hvis man ejer denne bog med resuméerne, vil man ikke blive bedraget, for hvis man vil vide, fx hvad Erasmus af Rotterdams *Silenus* handler om, kan man gå til denne bogs resumé, og der vil man hurtigt erfare bogens grundlæggende indhold.³

For således at opfylde formålet med *El Libro de los Epítomes* måtte alle verdens bøger læses igennem og sammenfattes i korthed. I begyndelsen af 1500-tallet var bogtrykkerkunsten stadig så ny en opfindelse, at det ikke var ganske umuligt at anskaffe sig et eksemplar af, om ikke alle, så de fleste af verdens bøger. Man finder også blandt resuméerne næsten enhver tænkelig bog om alverdens emner. Resuméerne dækker næsten 2.000 værker af omkring 1.000 forfattere, men varierer meget i længde: fra nogle få linjer til flere sider. Omkring halvdelen af forfatterne er fra Colóns umiddelbare samtid, så man får indtryk af, at han løbende indkøbte bøger efterhånden, som de udkom. Fx er der resuméer af hele 21 værker af Erasmus af Rotterdam, som således er den bedst repræsenterede forfatter. Dog synes der at være et 'hul' i samlingen, da kirkefædrenes værker kun i ringe omfang er repræsenteret i resuméerne. Men det kan også skyldes tilfældigheder, da man langt fra nåede at udarbejde resuméer af alle bibliotekets bøger. Det kan heller ikke udelukkes, at bogen i København kun er den første af i alt to bind med resuméer.

Vejen fra Sevilla til Arne Magnussons samling

Efter Colóns død i 1539 viste det sig hurtigt, at nevøen, der arvede biblioteket, ikke magtede endsiges ønskede at drive biblioteket videre eller fortsætte de ambitiøse initiativer, Colón havde sat i søen. Hvad der skete med bogen med de mange resuméer efter Colóns død er dunkelt, men den danske ambassadør i Spanien, Cornelius Pedersen Lerche (1615-1681), der var udsendt i perioden mellem 1650 og 1653 samt igen mellem 1658 og 1662, anskaffede sig sandsynligvis bogen under sit ophold. Efter Lerches død blev hans bogsamling solgt på auktion, og bogen kom i hænderne på Jens Rosenkrantz (1640-1695), fra hvem

³ Oversat af forfatteren fra spansk. Teksten er kun overleveret i et manuskript, der er udgivet af Martínez (1970: 53). Der er udgivet en engelsk oversættelse i Fernández & Wilson-Lee (2019: 206-07).

vi ved, at den islandske filolog, arkivsekretær for Gehejmearkivet og professor på universitetet Arne Magnusson (1663-1730) modtog en samling af bøger og manuskripter. Ved sit testamente donerede Magnusson hele sin formue og samling af bøger til universitetet. Magnussons samling bestod mestendels af islandske og skandinaviske manuskripter og bøger. Hertil kommer omkring 100 ikke-nordiske manuskripter, der slet ikke i samme grad har nydt forskningens interesse. Det var derfor først i 2019, at man gennem et internationalt samarbejde kunne offentliggøre, at man i denne samling af ikke-nordiske manuskripter også besad det manglende katalog fra Colóns bibliotek. Det kan umiddelbart være svært at forstå, hvordan en sådan sensation havde fået lov til at ligge upåagtet hen på universitetet siden Magnussons død. Men eftersom bogen er skrevet på det europæiske fællessprog latin, afslører den ikke umiddelbart nogen relation til Spanien. Hertil kommer at bogens indbinding er ny, og at de omkring 100 første sider beklageligvis mangler. I auktionskataloget efter Lerches død omtales bogen som *Judicia XVIII. De variis Authoribus, eorumque scriptis, MS: '18 bedømmelser af forskellige forfattere og deres skrifter, manuskript'* (Lerche 1682: 164, nr. 10). Hvad der menes med 18, er det ikke lykkedes at give en god forklaring på, for der er langt flere end 18 "bedømmelser" i bogen. Men det er tydeligt, at den ansvarlige for kataloget eller nogen anden i Danmark ikke har vidst, hvad de stod med i hænderne. Senere er denne beskrivelse af bogen (bortset fra talangivelsen) gentaget i to senere kataloger, først i et katalog udarbejdet af Magnussons sekretær Jón Ólafsson (1730: v14, nr. 377) og derfra videreført i Kristian Kålunds (1894: 296, nr. 535) katalog.⁴

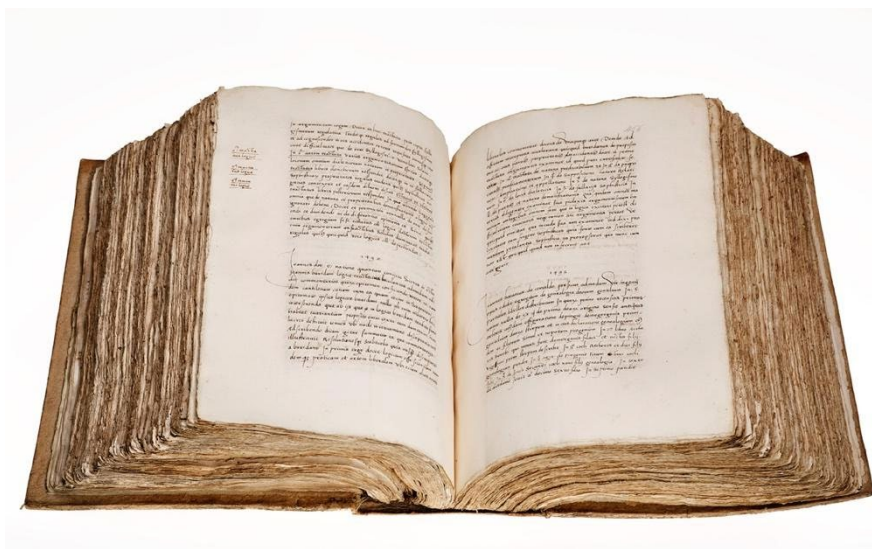
Antikreception

En del af det nuværende forskningsprojekt er som beskrevet at identificere, hvilke bøger man har skrevet resuméer af. For bøger havde dengang som oftest ikke titler i moderne forstand, men lange omstændige beskrivelser af indholdet på forsiden. En liste over de identificerede forfattere og værker kan findes på projektets hjemmeside.⁵ Ved at gennemgå listen opdager man hurtigt, at langt de fleste af disse bøger og

⁴ Ólafssons katalog opbevares på Københavns Universitet, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Den Arnamagnæanske Samling, AM 477 fol., *Catalogus Librorum Msstorum Arnæ Magnæi*. Tilgængelig online her: <https://handrit.is/manuscript/view/da/AM02-0477/31>.

⁵ En liste over alle de resumerede værker med tilhørende hyperlinks til den indscannede version af *El Libro de los Epítomes* er tilgængelig online på Den Arnamagnæanske Samlings hjemmeside: The contents of *El Libro de los epitomes* (Copenhagen, Arnamagnæan Collection, AM 377 fol.): <https://bookofbooks.ku.dk/the-libro/the-contents-of-el-libro-de-los-epitomes/>.

deres forfattere er gledet ud i glemslen og ikke længere læses. Derimod findes der en righoldig litteratur om de klassiske værker, eftersom de stadig læses og oversættes. Hertil er der i forskningen en stigende interesse for værkernes receptions historie, men det er et uoverskueligt stort felt, og mange værker og forfattere mangler stadig at blive undersøgt grundigt. Resuméerne i *El Libro de los Epítomes* er derfor en vigtig brik i udforskningen af de klassiske værkers receptions historie i senmiddelalderen. Jeg vil derfor i det følgende give et par eksempler på antikreceptionen i *El Libro de los Epítomes*. Eftersom teksten eller en oversættelse ikke tidligere er blevet offentliggjort, bringes de relevante resuméer herunder *in extenso*. Forståelsen af originalteksten giver visse problemer på grund af den manglende tegnsætning, og da ordene undertiden bruges i en nylatinsk betydning. Alle forkortelser er skrevet ud.⁶

Figur 3. Selvom bogen med sine 15 cm i tykkelsen og 974 blade er et digert og imponant værk, rummer den kun resuméer af omkring en syvendedel af alle bøgerne i Colóns bogsamling, der ved hans død talte minimum 15.000 bind foruden kort, manuskripter mv. I dag betegnes værket med den spanske titel *El Libro de los Epítomes* 'bogen med epitomer', men den burde nok rettelig med en latinsk titel kaldes *Liber Epitomarum*, da resuméerne kun med enkelte undtagelser er skrevet på latin og indeholder resuméer af værker på latin. Copenhagen, Armagnæan Collection, AM 377 fol., 455v-456r. Photo: Suzanne Reitz, University of Copenhagen.

Asconius' kommentarer

⁶ I skrivende stund er forskningsprojektet stadig i gang med at transskribere hele manuskriptet med planlagt offentliggørelse af transskriptionen i slutningen af 2024. Derfor vil jeg gerne takke projektet for på et tidligt tidspunkt at have givet mig adgang til transskriptionerne og besvare mine spørgsmål herom.

Den selv blandt filologer kun lidet kendte klassiske forfatter Asconius er også at finde blandt de mange bevarede resuméer. Asconius skrev i 50'erne e.Kr. en række kommentarer til flere af Ciceros taler. Det er bemærkelsesværdigt, eftersom man allerede omkring 100 år efter, Cicero havde holdt talerne, havde brug for en kommentar til at forstå dem. Asconius' kommentarer indeholder således vigtige realia til Ciceros taler. Herunder følger den latinske tekst med dansk oversættelse i tre dele:

Asconius Pedianus Patavinus in quasdā. Martii Tullii Ciceronis orationes. commentarios edidit
 haudquamquam spernendæ lectionis in eis enim non modo locos quosque apud Ciceronem obscuros
 elucidavit sed et in singulas orationes argumenta conflavit quibus rei summam brevissime perstringit.
 (AM 377, f.715v)

Asconius Pedianus fra Padua har udgivet nogle særdeles læseværdige kommentarer til nogle af Marcus Tullius Ciceros taler. For i dem har han ikke kun belyst de dunkle steder hos Cicero, men han har også skrevet resuméer af de enkelte taler, hvor han kortfattet berører hovedindholdet af talen.

Her er resuméskriverens fremstilling af Asconius ganske i overensstemmelse med den moderne forskning. Alle Asconius' kommentarer indledes af en sammenfatning *argumentum* af talens indhold. Derpå følger selve kommentardelen *enarratio* med citater fra Cicero-talen og Asconius' bemærkninger hertil. Når det beskrives, at Asconius kaster lys over dunkle passager i Cicero-talerne er det uklart, om der menes en sproglig eller indholdsmæssig dunkelhed. Der må dog være tale om det sidste, da Asconius i sine bemærkninger til Ciceros taler er mest optaget af at forklare historiske og juridiske forhold på Ciceros tid. Når det i resuméet understreges, at Asconius' kommentarer er læseværdige, må det betyde, at læsning af hans kommentarer ikke har været velanset af alle. Det er da også opfattelsen i dag, at Asconius' latin ikke kan måle sig med Ciceros eller Cæsars prosa. Asconius er derfor ikke et stilikon, men stadig ganske anvendelig til at forstå den verden, Ciceros taler blev holdt i. Resuméet fortsætter således:

sunt autem orationes quas sic enarravit una contra Lucium Pisonem. altera pro Marco Scauro tertia pro
 Milone quarta pro Cornelio. quinta contra Caium Antonium et Lutium Catilinam competitores. et
 orationes contra Caium Verrem pro siculis habitæ. (AM 377, f.715v)

Af de taler, han således har kommenteret, er den første talen imod Piso, den anden talen for Scaurus, den tredje talen for Milo, den fjerde talen for Cornelius, den femte talen imod konsulkandidaterne Cajus Antonius og Lucius Catilina samt talerne holdt imod Verres for sicilianerne.

Dette udvalg af Asconius' kommentar, som her præsenteres, svarer til de tekster og den rækkefølge, man i dag finder i de moderne tekstkritiske udgaver. I forhold til den femte tale, som i dag i litteraturen kaldes for *In Toga Candida*, kan det virke overraskende, at det ikke fremgår af resuméet, at denne tale ikke er overleveret. De eneste citater, vi har fra talen, stammer fra Asconius' kommentar, der således er en enestående kilde til denne tale, som Cicero holdt, da han søgte konsuleembedet i 64 f.Kr. De øvrige taler (med undtagelse af talen for Milo og de verrinske taler) er kun overleveret delvist, så flere steder er Asconius' citater den eneste kilde til passager, der ellers ville være gået tabt. Men denne kildemæssige værdi af kommentarerne synes resuméskriveren ikke at have sans for.

Blandt de kommentarer, som nævnes, er også den samling af taler, som på dansk kaldes de verrinske taler. Disse taler skiller sig ud blandt Ciceros mange overleverede retstaler, for dette var den eneste gang, han optrådte som anklager. Hertil kommer, at de verrinske taler består af tre selvstændige taler, hvoraf den sidste tale fylder hele fem bøger. De verrinske taler er således på mange måder noget usædvanlige blandt Ciceros taler, men det synes resuméskriveren heller ikke at have bemærket. Endelig må man også notere sig, at kommentaren til de verrinske taler slet ikke er skrevet af Asconius, for der er i dag fuldstændig enighed om at tilskrive denne kommentar til Pseudo-Asconius. Denne opdagelse skyldes den danske filolog Johan Nicolai Madvig (1804-1886). Ved at sammenholde kommentaren til de verrinske taler med de øvrige Asconius-kommentarer er der tydeligvis tale om en senantik eller middelalderlig kommentar fra det 4. eller 5. århundrede (Madvig 1828). Det kan undre, at den spanske læser i Colóns bibliotek ikke bemærker den sproglige og indholdsmæssige forskel, for der er ingen tvivl om, at han for at passe sit arbejde måtte beherske latin på modersmålsniveau. På den anden side skulle der gå 300 år, før nogen publicerede denne opdagelse. Resuméskriveren er med andre ord en god, men ikke i videre omfang selvstændig læser. Resuméet om Asconius' afsluttes således:

de quibus nihil est quod copiosius dicam nisi forte hoc expectes quod pleraque scitu iucunda suggerit de gestis Romanorum deque contentionibus tum in senatu tum coram iudicibus tum foro in agendas causas per celeberrimos viros factis. (AM 377, f.715v)

Jeg kan ikke skrive yderligere om kommentarerne, medmindre du måske forventer det, for Asconius fremlægger adskillige oplysninger, der er behagelige at vide om romernes bedrifter og om de sammenstød, de velkendte mænd havde, når de førte sager i senatet, foran dommerne og på *Forum Romanum*.

Svaret på spørgsmålet om, hvorfor man skal læse Asconius, er for at forstå Ciceros latinske tekst bedre. Tilmed får man også mange interessante eller behagelige ting, hvilket her nok henviser til biografiske oplysninger, at vide om kendte romere, som må være de romere, hvis navne vi også kender i dag. Men bemærk, at det kun er behagelige ting, ikke nødvendige ting, som man oplyses om af Asconius. Som det også vil fremgå af det følgende, er denne tilgang til den klassiske litteratur typisk for tiden: De store mestres tekster fra den klassiske periode bruges som sproglige og retoriske forbilleder til ens egen produktion af latinsk tekst og tale. I dag er det omvendt, således at man alene i dag læser Asconius' kommentarer, fordi han tilbyder en række realia om forholdene i den senromerske republik, ikke fordi vi vil lære at skrive som Cicero.

Ciceros og Plinius den yngres breve

De to væsentligste brevsamlinger, vi har overleveret fra antikken, stammer fra Cicero og Plinius den yngre. Forskellen mellem de to brevsamlinger er dog markant. For mens Ciceros breve er reelt afsendte breve med et konkret budskab til modtageren, er de første ni bøger af Plinius' breve kunstfærdigt udførte og sandsynligvis fra begyndelsen skrevet med henblik på senere udgivelse. Med stor sandsynlighed blev Plinius' breve offentliggjort allerede i hans levetid, mens Ciceros breve først begyndte at cirkulere efter hans død. Det giver derfor mening her at sammenstille resuméerne af de to herrers breve. Lad os begynde med resuméet af Ciceros breve:

Marcus Tullius Cicero parens ille rhomane eloquentie inter quamplures eruditissimos libros quibus sese omnis humanioris literature fontem extitisse testatus est epistolarum familiarum. 16. posteritati reliquit libellos quibus tot et tanta sunt vel ab eruditissimo quoque suspitienda ut frustra omnino conari videar epitomes albo quicquid habet auditu dignum comprehendere. (AM 377, f. 225r)

Marcus Tullius Cicero, den romerske veltalenheds fader, efterlod blandt sine mange meget lærde bøger 16 små bøger med breve til sine venner til eftertiden. Med disse breve har han bevist, at han var kilden til al humanistisk litteratur. Der er så mange breve, som indeholder så meget, at de må beundres af selv den mest lærde. Det forekommer mig derfor omsonst, hvis jeg forsøgte at sammenfatte i en kort opsummering alt, hvad der er værd at høre.

Frem til vore dage er der bevaret fire samlinger af Ciceros breve ordnet efter adressaten: til Atticus, til Quintus, til Brutus og til vennerne. Det er således ikke alle af Ciceros omkring 900 bevarede breve, som er emnet for resuméet her, men kun samlingen til vennerne, kaldet *Ad Familiares* på latin. Denne brevsamling er i forhold til trykte udgivelser langt den mest populære, da de øvrige samlinger i samtiden blev anset for at være mere obskure og trivielle i stilen (Crab 2021: 363; Marsh 2013: 316). Det fremhæves i resuméet, at man i disse breve kan læse, at Cicero er kilden til den humanistiske litteratur. På Colóns tid henviser begrebet *humanitas* til studiet af antikken og de dertil beslægtede discipliner som retorik, poesi, filosofi mv. Man må altså forstå på resuméskriveren, at Ciceros breve til vennerne er selve fundamentet for tidens fascination af antikken, og at der er så mange og så gode breve på grund af Ciceros litterære genialitet, at det ikke på fornuftig vis kan sammenfattes. Resuméet fortsætter således:

quia tamen ea que sunt pluris estimanda in eis sunt eloquentia sententiarum iuncta gravitati et epistolarum omnis generis exemplares formule sive severe sive de republica aut philosophia sive familiariter et iocose scribere velis. (AM 377, f. 225r)

Dog er det, der bør værdsættes mest i disse breve, indholdets veltalenhed, som er forbundet med alvor, og de eksemplariske skabeloner for breve af enhver type, hvad enten man måtte ønske at skrive alvorligt om politik og filosofi eller venskabeligt og muntert.

I denne passage bliver formålet med at læse Ciceros breve klart: De er stilistiske modeller for ens egne breve, for i denne samling af Cicero-breve får man både Ciceros sublime prosa og eksempler på breve til enhver lejlighed. I en antologi til Ciceros receptionshistorie hedder et af bidragene meget rammende *What the Middle Ages Missed of Cicero, and Why* (Ward 2015). I bidraget defineres middelalderen som perioden fra Augustin til og med Petrarca, men beskrivelsen af Ciceros breve synes dækkende for indholdet af resuméerne her. For Ciceros politiske virke, som brevene er en rig kilde til, blev oversat i middelalderen i en sådan grad, at brevene 'forsvandt' i løbet af den tidlige middelalder. Samlingen *Ad Familiares* blev først genopdaget i 1392. Den manglende interesse for brevenes indhold tilskrives tidens ikkeeksisterende viden eller manglende interesse for den romerske republikks historie samt dens sociale, politiske og juridiske forhold. Hertil kom, at tidens kristne tænkning ikke fremmede sådanne studier i den romerske republik (Ward: 308). Men da brevene dukkede op igen i senmiddelalderen, blev de hurtigt skolepensum i det 15. og 16. århundrede, læst og brugt som stilistiske modeller for tidens undervisning i brevskrivning. Det skete i en sådan grad, at Ciceros breve havde afgørende indflydelse på, at man forlod middelalderens lære om brevskrivning *ars dictaminis* (Crab 2021: 358; 368.). Resuméet slutter således:

quumque ob rerum gestarum quas eisdem ingerit neutiquam possit unius filii argumentum recte confici vel unius tantum libelli sat ex munere meo fecisse duxi hoc Ciceroni in epistolis edendis concaedere quod omnes ei in omnibus attribuunt esse videlicet eum semper sibi in eis similem ut pote elegantem copiosum magniloquium et omni pene imitationi accommodum. (AM 377, ff. 225r-225v)

På grund af de mange forhold, som Cicero behandler i brevene, kan man ikke med rette sammensætte et enkelt sammenhængende resumé eller blot én bog. Jeg har derfor anset det for tilstrækkeligt for min del at indrømme Cicero, at hans breve udgives, fordi alle anerkender, at Cicero altid ligner sig selv i sine breve elegant, veltalende, storslået og som velegnet til næsten enhver efterligning.

Det er klart, at resuméskriveren ikke kaster sig ud i at skrive resuméer af alle 435 breve i samlingen, der er skrevet over mere end en 20-årig periode om stort og småt i Ciceros liv: fra politiske kriser til ægteskabsproblemer. Men det, der lægges vægt på i resuméet, er, at Cicero eller rettere hans stil altid forbliver den samme. Cicero har i den grad ordet i sin magt, at han altid formår at sige det rette på den

rette måde. Denne position fastholdt Ciceros breve i de følgende århundreder, for først langsomt i løbet af 1500-tallet blev der skabt en interesse for selve brevenes indhold og siden også for brevene som moralske lærestykker (Crab 2021: 370-73). Den nok største anerkendelse af Ciceros breve læses i resuméet af Plinius den yngres første ni bøger med breve:

Gaius Plinius secundus vir sane eruditor quam qui privatis indigeat preconiis epistolarum quendam librum posteris reliquit non minoris eloquentie sue quam rerum gerendarum gravitatis testem nullum est enim in eo vel epistolium quod non summam eruditionem ac summam item redoleat prudentiam succi denique sunt refertissime epistole ac tulianarum ita emule utque maxime. (AM 377, ff. 54r-54v)

Gaius Plinius den yngre, en virkelig dannet mand, der ikke behøver menigmands lovord, efterlod en bog med breve til eftertiden, som ikke er et mindre vidnesbyrd om hans veltalenhed end om betydelige bedrifter. Der er nemlig intet i bogen, selv ikke et lille brev, som ikke udstråler den højeste dannelse og ligeledes den højeste fornuft. Hans breve er så fulde af saft og kraft, at de er de største rivaler til Ciceros breve.

Som det fremgår, er Plinius' breve så lærde, at de kan konkurrere med Ciceros breve. Det bedste eksempel herpå er, at de to romeres breve i løbet af det 16. århundrede udkom sammen i skolebogsudgaver (Crab 2021: 370). Men i Plinius' samling er der ikke breve skrevet til enhver lejlighed, og bl.a. derfor måtte de stå tilbage for Ciceros breve til vennerne. Dette træk ved Plinius' breve hænger givetvis sammen med, at brevene fra begyndelsen var skrevet med henblik på udgivelse.

Terents' komedier

De to sidste eksempler, der her skal drages frem, på, hvordan antikke værker er blevet opfattet, stammer fra de to romerske komediedigtere: Terents og Plautus. Om den første begynder resuméet således:

Publius Terentius Apher nulli non vel semidoctulo quo ad ea que scripsit noto sex edidit facetissimas et quamplurimi salis comedias Andrie Eunuchi Heantontimerumeni Adelphorum Phormiconis et Ecyre nominibus distinctas. (AM 377 f. 220v)

Publius Terentius Apher, der er kendt af enhver, selv af den halvlærde, for de seks meget vittige komedier, han skrev fulde af lune og vid og udgav under disse titler: Pigen fra Andros, Eunukken, Selvplageren, Brødrene, Phormio og Svigermoderen.

Grunden til, at skriveren med rette kan nævne, at netop disse seks komedier er kendt af alle og enhver, selv de, som vi i dag ville kalde halvstuderede røvere, skyldes, at Terents så absolut var skolepensum. Middelalderens skolepensum bestod af de fire forfattere: Cicero, Sallust, Terents og Vergil. Tilsammen gik de under betegnelsen *quadriga auctorum* (Thomsen 2008: 24). Herhjemme fortsatte firkløveret sin sejrsgang som skolepensum til efter reformationen, da det fremgår af den danske kirkeordinans fra 1539, at eleverne i latinskolens tredje klasse skulle bruge Terents' komedier som øvelsesbog og lære dem udenad. Men Terents blev sandelig ikke læst i skolerne, fordi komedierne var underholdende, men fordi de er fulde af ukompliceret dialog i replikform og dermed det ordforråd, der var nødvendigt at lære for at kunne fungere i hverdagen på latin. Resuméet fortsætter:

quarum licet non unius fictionis sit argumentum est tamen unius semper et neutiquam differentis quo ad eloquentiam fili [...] (AM 377 f. 220v)

Selvom komediernes indhold ikke følger den samme handling, er indholdet altid det samme og er på ingen måde forskelligt, hvad angår veltalenhed i udtrykket [...]

Her formidler resuméskriveren det kendte fænomen ved de romerske komedier, nemlig at de følger et fast mønster befolket af flade, genkendelige arketyper. Om disse typer fortsætter skriveren:

doceturque in eis citra hominis vel curiosissimi desyderium quibus imposturis servi dominos quibusve fallaciis illecebris et lenociniis meretricule nec non lene adolescentes decipiant quanta ad hec sit amoris iuvenum medullis immersivis et quot homini pariat incommoda libido quamque parentum in filios noxia sit indulgentia eorum docetur periculo qui in prefatis comediis colloquentes nunc confusos nunc anxios nunc illusos et quandoque ad desperationem usque alienatos amoris ductu sese profitentur. (AM 377 f. 220v)

I komedierne lærer man selv uden den mest nysgerrige persons ønsker, hvilke tricks slaverne bruger for at bedrage deres herrer eller hvilke rænker, forførelser og lokkemidler skøgerne og deres ruffersker bruger for at bedrage de unge mænd. Dertil lærer man også, hvor dybt unge mænds kærlighed kan trænge ind i deres sjæle, hvor mange ubehageligheder begæret udsætter manden for, og hvor skadelig fædreneres overbærenhed over for deres sønner kan være. Det lærer man ved de farer, der overgår dem, der i de nævnte komedier taler snart forvirrede, snart angste, snart vaklende, og nogle gange erkender de, at de er blevet forført af kærligheden til fortvivlelse.

Arketyperne er velkendte, og det lille resumé formår at komme levende omkring de hyppigste af komediens typer. Resuméet slutter således:

quos sigillatim efferre et eorum poenas ac cruciatus speciatim recitare ob id muneris mei esse non duxi quod medullitus comedia queque perspecta nihil liberaliori calamo dignum habeat. (AM 377 ff. 220v-221r)

Jeg har ikke anset det for min opgave at fremhæve de enkelte unge mænd eller opliste deres straffe og plager i detaljer, for når man har gennemskuet komediernes kerne, har de intet, der er værdigt for en meget ophøjet pen.

Resuméskriveren vil altså ikke gennemgå de enkelte komedier, fordi de handler, må man forstå, grundlæggende om det samme og har den samme struktur. Endelig viser den sidste bemærkning om den ophøjede pen, at komedierne ikke er stor litteratur. Det er også tankevækkende, at resuméskriveren synes mere optaget af komedierne som moralske lærestykker for unge mænd end komediernes evne til at vække latter. Dette hænger givetvis sammen med, at komedierne af de unge mænd i latinskolen alene er blevet læst som et led i deres latinundervisning.

Plautus' komedie *Snylteren*

I modsætning til Terents, der var fast pensum på skoleskemaet, forholder det sig anderledes med hans komediekollega Plautus. Ifølge den danske kirkeordinans fra 1539 skulle eleverne først, når de havde lært deres Terents, læse udvalgte komedier af Plautus. Om denne hedder det i *El Libro de los Epitomes*:

Plautus antea ut scriptoribus placet Marcus Accius dictus inter alias quas mire festivitatis edidit comedias unam cecinit Curculio ab eius nominis servo quem in alios loquentem inducit inscriptam.
(AM 377 f.118v)

Plautus, der af tidligere tiders forfatter blev kaldt Marcus Accius, skrev blandt andre meget morsomme komedier, som han udgav, en med titlen Curculio, opkaldt efter en slave med dette navn, som han lader tale til andre.

Navnet Marcus Accius er blot ét ud af flere mulige nævnte navne i litteraturen til Plautus. I den moderne litteratur kaldes han i dag for Titus Maccius Plautus. Eftersom dette sandsynligvis er et pseudonym, kan det forklare usikkerheden om, hvad komedieforfatteren faktisk hed (Gratwick 1973). Det er interessant, at Curculio betegnes som servus 'slave', for karakteren Curculio, som stykket er opkaldt efter, er slet ikke en slave, men fribåren. Om resuméskriveren har misforstået dette, eller om han bruger ordet *servus* i en nylatinsk betydning, hvor det betyder 'tjener', er uvist. Men det er til gengæld i tråd med den moderne forskning at fremhæve, at slaverne hos Plautus har reelle taleroller og optræder særligt intrigante og egenhændige. Arketypen *servus callidus* 'den kløgtige slave' er, hvis ikke direkte Plautus' opfindelse, så i hvert fald et kendetegn for hans komedier (Thomsen 2008: 25; Stace 1968). Resuméet fortsætter:

In qua Phedromi cuiusdam adolescentis qui Planesium virginem Therapontigoni militis sororem tenere deperibat mores et servi Gurgulionis astutias leneque anus cuiusdam fraudulentiam sic describit erudite. ut vel ea sola comedia iuvenum in amore petulantiam et amoris in adolescentes dominium simul et servorum ac lenonum meretricumque nequitias ac fraudulentias sic exhaurias integre: ac si eius solius farine molitorem perlegas. iocis ad hec atque salibus inter quos sunt quamplurimi in multibibam

eandemque merobibam anum tam respersam in ea offenderis lectionem ut nihil sit quod mentem ad recta solum respicientem ea exhilaret magis. (AM 377 f.118v)

I komedien beskriver Plautus så kyndigt karakteren hos en vis ung mand, Phaedromus, der er forgabt i jomfruen Planesium, soldaten Therapontigonus' søster, samt slaven Curculios rænker og svigagtigheden hos den gamle rufferske, at man næsten med denne komedie alene fuldstændig kan forstå unge mænds kådhed i kærlighedssager såvel som kærlighedens herredømme over de unge mænd samt slavernes, rufferskernes og skøgernes slethed og svigagtigheder, som om du gennemlæser møllerens eget mel. Hertil finder du vittigheder og morsomheder, hvoraf der er mange om den gamle fordrukne kvinde, der drikker ublandet vin, og hun er strøet ud over komedien, så der er intet, der i højere grad morer sindet end alene at fokusere på hendes rolle.

Passagen er vanskelig, og oversættelsen her er kun en første tolkning af indholdet. Men fx må udtrykket med møllerens mel være et middelalderligt idiomatisk udtryk, hvis betydning synes at fortabe sig i fortidens mørke. Udtrykket synes dog at være til fordel for Plautus og hans evner som komedieforfatter. Derimod er der netop i komedien Curculio en fordrukken kvindelig dørslave ved navn Leaena, som den unge bejler lokker frem ved om natten at kaste vin på døren til huset, hvor hans udkårne bor. Resuméet afsluttes således:

licet enim dum servi dumque lene fraudes et cum Phedromi qui tandem industria servi et militis consensu virgine Planesio potitur amores describit catoninam severitatem non decens verbulum quandoque immisceat sic tamen adducit honesta supellectile coopertum ut nihil sit quod castos preterquam ad risum et similis inconvenientis fugam provocet. (AM 377 f.118v)

Selvom Plautus nogle gange bruger et ordforråd, der ikke passer sig for Catos strenghed, når han beskriver slavens og rufferskens svig, og når han beskriver Phaedromus' kærlighedsaffærer, som til sidst ved slavens driftighed og soldatens billigelse opnår Planesium, så præsenterer Plautus det dog dækket i en hæderlig klædning, så der intet er, som fører de fromme til andet end latter og til at undgå lignende ubehageligheder.

Det er igen et vanskeligt stykke, men meningen synes at være nogenlunde klar. I dag vil man beskrive Plautus' stil som mangefacetteret, men det er ikke hans til tider arkaiske sprog, der er i fokus her (Gellar-Goad 2021: 10). Det er de frække vittigheder, som ikke ville more den alvorlige Cato den ældre, der her fremhæves. Men i resuméet understreges det, at Plautus' frisprog er en årsag til latter og en advarsel til ordentlige folk om at sky et sådant sprog.

Sammenfatning

Som det er fremgået, er dette bidrag kun at anse for en første begyndelse af udforskningen af antikreceptionen i *El Libro de los Epítomes*. Foruden de resuméer, der er blevet præsenteret her, er der flere andre romerske og ikke mindst græske forfattere, der også fortjener at blive studeret. Men selv på baggrund af denne korte artikel, er det klart, at resuméerne indeholder vigtige vidnesbyrd om senmiddelalderens reception af antikkens tekster.

Litteraturliste

- Crab, Marijke 2021: "Old Books, New Technologies: The Renaissance Transmission and Reception of Cicero's Letters as a Case in Point". *Ciceroniana On Line* 2021:2, s. 357-73.
- Fernández, José María Pérez & Edward Wilson-Lee 2021: *Hernando Colón's New World of Books*. Yale University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1b0fw2s>
- Gellar-Goad, T.H.M. 2021: *Plautus: Curculio*. Bloomsbury Publishing PLC. <https://doi.org/10.5040/9781350079779>
- Gratwick, Adrian S. 1973: "Titvs Maccivs Plavtv́s". *The Classical Quarterly* 1973:1, s. 78-84. <https://doi.org/10.1017/S0009838800036521>

- Kimmel, Seth 2024: *The Librarian's Atlas: The Shape of Knowledge in Early Modern Spain*. The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226833187.001.0001>
- Kålund, Kristian 1894: *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling*. bd. 2. Gyldendalske Boghandel.
- Lerche, Peder 1682: *Catalogus selectissimorum librorum omnium facultatum [et] linguarum, nobilissimi et illustrissimi domini b[ene] m[eriti] Cornelii Lerke*. København.
- Madvig, Johan Nicolai 1828: *De Q. Asconii Pediani fontibus et aliorum veterum interpretum in Ciceronis orationes commentariis disputatio critica*. Københavns Universitet.
- Marín Martínez, Tomás 1970: "*Memoria de las obras y libros de Hernando Colón*" del bachiller Juan Pérez. Cátedra de Paleografía y Diplomática.
- Marsh, David 2013: "Cicero in the Renaissance". Catherine Steel (red.): *The Cambridge Companion to Cicero*, Cambridge, s. 306-17. <https://doi.org/10.1017/CCO9781139048750.020>
- Stace, Christopher 1968: "The Slaves of Plautus". *Greece & Rome* 1968:1, s. 64-77. <https://doi.org/10.1017/S0017383500016880>
- Thomsen, Ole 2008: *Veje til Rom: Romersk litteratur fra Plautus til Juvenal*. Aarhus Universitetsforlag.
- Ward, John O. 2015: "What the Middle Ages Missed of Cicero, and Why". William H. F. Altman (red.): *Brill's Companion to the Reception of Cicero*. BRILL, s. 307-26. https://doi.org/10.1163/9789004290549_014
- Wilson-Lee, Edward 2019: *The catalogue of shipwrecked books: Christopher Columbus, his son, and the quest to build the world's greatest library*. Scribner.

Hjemmesider

- Book of Books Hernando Colón's Libro de los epítomes u. å.: "The Libro de los epítomes: The epitomes and Colón's cataloguing and knowledge management system". Københavns Universitet. Benyttet 24. juli 2024 fra <https://bookofbooks.ku.dk/>
- Books of Books 2019, 22. marts: "Et kæmpe fund I Den Arnamagnæanske Samling". Københavns Universitet, Den Arnamagnæanske Samling. Benyttet 24. juli 2024 fra <https://haandskrift.ku.dk/nyheder/et-kaempe-fund-i-den-arnamagnaeanske-samling/>
- N. Kivilcim Yavuz 2019, 15. april: "Hernando Colón's Book of Books: AM 377 fol.". Københavns Universitet, Den Arnamagnæanske Samling. Benyttet 24. juli 2024 fra <https://haandskrift.ku.dk/motm/hernando-colons-bog-om-boeger/>

Mikkel Kølker
Cand.mag. i latin
mikkelkolker@gmail.com

ANSELM AF CANTERBURY OG DET FØRSTE KORSTOG

En historie fra Middelaldercirklen

Af:

Janus Møller Jensen

Cand. mag., ph.d. i historie

ABSTRACT: After a short introduction to the author's experience of the creation of "Middelaldercirklen", the article focuses on Anselm of Canterbury's view on the first crusade. Previous research has generally stated that Anselm opposed the crusade idea as it was not compatible with his theological and religious thinking. Based on Sally N. Vaughn's studies of Anselm's political career, the article reevaluates Anselm's view on the first crusade and argues that Anselm didn't oppose but rather supported the first crusade. At the same time the article also points to the differences in the view on crusading between Anselm and the reform papacy.

NØGLEORD: Middelaldercirklen, Anselm of Canterbury, first crusade, crusading, reform papacy, historiography.

Forhistorie

Den danske multikunstner, musiker og forfatter Martin Hall beskrev engang i en artikel om det engelske postpunkband *Joy Division*, hvordan punkgruppen *Sex Pistols* i juni 1976 spillede en koncert for 42 mennesker i en halvtom sal i *Manchester Lesser Free Trade Hall*. Det blev på trods af det sparsomme fremmøde en musikalsk åbenbaring for flere af koncertgængerne, der blev ”brændemærket” af forsangeren Johnny Rottens ”fanatiske stirren, dette flammende blik, der syntes at stirre direkte ind i fremtiden”, som Hall malerisk skrev [Hall 2009: 46; Hall 2012: kap. 2].

De brændemærkede personer – Mark E. Smith, Howard Devoto, Stephen Morrissey og Ian Curtis – gik efterfølgende ud og skabte musikhistorie. De dannede de ikoniske postpunkbands *The Fall*, *Buzzcocks/Magazine*, *The Smiths* og ikke mindst *Joy Division*, der siden inspirerede næste bølge af bands som *Stone Roses*, *Happy Mondays* og *Oasis*.¹ Det hele handlede vel egentlig om, at der ud af tilsyneladende ingenting blev sat gang i noget, der fik stor betydning, bare fordi de rigtige mennesker var på det rigtige sted på det rigtige tidspunkt.

Sådan en oplevelse havde jeg på Københavns Universitet i efteråret 1996 eller 1997. Jeg husker det faktisk ikke helt præcist og har svært ved at rekonstruere det kronologisk – men sådan er det vel ofte for historikere. Efter et par års historiestudier, der begyndte i 1994, og hvor jeg virkelig kæmpede med at finde mig til rette på universitetet, og finde ud af, hvad det ville sige og krævede at studere, var jeg så småt begyndt at finde hoved og hale i det hele. Nu skulle der studeres middelalder og for mit vedkommende korstogshistorie, der egentlig var grunden til, at jeg oprindeligt var startet på studiet.

Der blev udbudt to områdefag i middelalderens historie det år. Det ene af Nils Hybel og det andet af Michael H. Gelting. Ganske vist ikke i korstogenes historie, men noget med middelalder var det i hvert fald i begge tilfælde. De to forløb startede samtidig til semesterstart, så planen var egentlig at begynde det ene sted og så gå videre til det næste i pausen. Efter en lang forventningsfuld vandring gennem det gamle KUAs grå og dunkel-brun-grøn-rødlige gange nåede jeg og en studiekammerat

¹ Se også Martin Halls playliste udgivet i *Gaffa* i forbindelse med omtale af Hall 2012:

<https://gaffa.dk/nyheder/2012/oktober/playliste-martin-halls-post-punk-favoritter/> [benyttet 18. juli 2024] under afsnittet om Joy Division.

frem til et fuldstændigt fyldt lokale ved Nils Hybels undervisning. Der var ikke rigtig plads, så vi gav det lige et skud det andet sted. Det var her det skete.

Som jeg husker det, så trådte vi ind i et mindre undervisningslokale, hvor der sad en otte-ti stykker i hestesko omkring Michael Gelting. Det er svært at sætte de præcise ord på, men det føltes bare rigtigt. Og efter den generelle introduktion af Gelting, undervisningen og af hinanden, så var der ingen vej tilbage. Det var lidt af en åbenbaring og i hvert fald et definerende øjeblik i mit liv både fagligt og menneskeligt. Det var egentlig her, at det startede for alvor for mig. Både karrieren og egentlig også Middelaldercirklen – også selvom den først formelt blev formet i 1998. Der skete noget, og vi forlod lokalet forandret, personligt med en overbevisning om, at der skulle skrives ny middelalder- og korstogshistorie.²

Det var i dette møde med disse mennesker, at der blev skabt et sammenhold og en fælles vision, der blev til Middelaldercirklen. Jeg kan stadig huske fornemmelsen af øjeblikket, da jeg forlod lokalet efter undervisningen og simpelthen fysisk kunne mærke, at der var sket noget afgørende nyt. At verden var forandret. Det var blikket ind i fremtiden, der åbnede sig, og selvom det måske var knap så fanatisk som Rottens, så ikke desto mindre brændende.³

Det var spændende og formative år. Magisteren inspirerede og delte ud af sin umådelige lærdom, disciplene lyttede, lærte og diskuterede. Det hele i en gensidig udveksling, mens der også blev drukket virkeligt meget øl og vin. Virkeligt meget. Men det hele var jo en del af indlevelsen i middelalderens undervisningsform og studieliv, som vi tog meget alvorligt. Alle aspekter af det. Og noget måske for alvorligt. Til tider os selv. Jeg ville skrive om korstogenes historie, men de mange nye tanker og ideer, der blev debatteret og voksede frem i de lange, og mange diskussioner og snakke

² Jeg må i den sammenhæng simpelthen også omtale undervisningen ved Brian Patrick McGuire på Institut for Græsk og Latin, som både gik forud og forløb sideløbende som sidefag i middelalderkundskab. Det var en åbenbaring og så radikalt anderledes end undervisningen på Institut for Historie og mindst lige så definerende og formativt for mig personligt – men Brian stoppede og Cirklen tog over.

³ Måske er det en lidt dristig sammenligning, men jeg synes faktisk at man godt kan sige, at mange har sat sit nyskabende og afgørende præg på historieforskningen og formidlingen af den: Mia Münster-Swendsen, senere professor på RUC, Helle Vogt, professor i retshistorie på Københavns Universitet, Louise Sebro, seniorforsker på Nationalmuseet og nu museumsinspektør på Museum Lolland-Falster, Anders Lundt Hansen, forfatter og foredragsholder og Steffen Harpsøe, arkivar på Rigsarkivet (som jeg oprindeligt fulgtes med). Der var mange andre sjove, spændende og interessante mennesker i og omkring Cirklen dengang som Kim Esmark, Asser Amdissen og så alle dem, der ikke er nævnt, dem, som kom til, og dem, der førte det hele videre. Men det er deres historie.

om alle de forskellige emner, som vi hver især arbejdede med, var meget inspirerende og formede tilgangen til det hele.

For mig blev det til et BA-projekt (1998) om Danmark og korstogene i 1100-tallet, som siden – i let omarbejdet form – blev til en artikel i *Historisk Tidsskrift*, der udkom i 2000 [Jensen 2000]. Samtidig skrev jeg på en prisopgavebesvarelse om korstogene mellem ideologi og praksis, som jeg indleverede i 2001, også som specialeafhandling [Jensen 2001]. Det var et stort arbejde, der blev belønnet med en rimelig pæn specialekarakter, men fik en virkelig hård nærmest karakterdræbende udtalelse som prisopgave. Opgaven fik med andre ord ikke en medalje, men til gengæld er alt indholdet – eller i hvert fald hovedessensen af det – siden blevet udgivet som artikler og kapitler i bøger i både danske og ikke mindst internationale fagtidsskrifter og udgivelser.⁴

Det faldt sammen med en helt ny interesse for danske korstogsstudier, der kom til udtryk i projektet *Danmark og korstogsbevægelsen* støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd (1998-2000). De nye danske korstogsstudier voksede siden frem som en selvstændig gren på dansk middelalderforskning og blev internationalt anerkendt og bemærket.⁵ Så det var uden tvivl en tendens i tiden, og noget kom der da ud af det.⁶

Der var dog et enkelt afsnit i pris- og specialeopgaven, der i udtalelsen blev beskrevet som en interessant, men lidt unødvendig og meningsløs digression, der ikke siden er blevet udgivet. Det

⁴ I denne sammenhæng måske vigtigst artiklen Jensen 2003a. Min hovedtese om, at korstogstanken ikke opstod som en sammensmeltning af pilgrimsfærd og krig, men udsprang af en ide om, at krig i sig selv kunne være en bodshandling, hvis man kæmpede med de rigtige motiver, der begyndte sit liv som en hovedfagsopgave via specialet til artiklen, er både blevet mødt med total afvisning, jf. Purkis 2008 (fordi han som student af Jonathan Riley-Smith mente, at korstog var en sammensmeltning af krig og pilgrimsfærd), men har også sat sit præg på internationale korstogsstudier, jf. Tyerman 2006: 70-74 og Bysted 2014: 70-73, 86-87. Men artiklerne Jensen 2003b og Jensen 2007 kan da også nævnes. En kæmpe tak til Helle og Lino for hjælpen ikke mindst med sproget under specialeskrivningen.

⁵ Jeg var ikke en del af projektet, der var forankret på Syddansk Universitet og blandt andet mundede ud i bogen Lind, Jensen, Jensen og Bysted 2004 (2. udg. 2006), men kom hurtigt i kontakt med folkene bag og deltog i de mange aktiviteter, foredrag, seminarer, publikationer etc. og lærte frygteligt meget – lederen af projektet, Kurt Villads Jensen, blev senere min ph.d.-vejleder. Om de nye danske korstogsstudier i international sammenhæng, se f.eks. Housley 2006 og Tyerman 2011. De blev mødt med større skepsis blandt danske middelalderhistorikere, jf. debat Bøgh 2008 og Jensen 2011.

⁶ Det førte også til mit ph.d.-projekt på Syddansk Universitet om korstogene i senmiddelalderen og renæssancens Danmark med Kurt Villads Jensen som vejleder (afsluttet 2005, udgivet som Jensen 2007), tildelingen af Ung Eliteforskerpris i 2006 i forbindelse med en post.doc. bevilling fra Det Fri Forskningsråd, der førte til ansættelse som adjunkt ved Syddansk Universitet. I 2009 forlod jeg universitetet til fordel for museumsverdenen for i højere grad at komme til at formidle, levendegøre og aktivere historien og kulturarven først på Nyborg Slot, så på Koldinghus og nu (siden 2020) som direktør for Dansk Jødisk Museum.

handlede om den engelske ærkebiskop Anselm af Canterburys syn på det første korstog. Det var nok en omvej i specialet, men det blev da til et helt selvstændigt foredrag, der blev præsenteret på *International Medieval Congress* i Leeds i 2004.⁷ Jeg overvejede at forsøge at få det udgivet som et mindre stykke i *English Historical Review* – ungdommens overmod fornægtede sig ikke. Så vidt kom det dog aldrig, da jeg blev optaget af andre ting som f.eks. senmiddelalderens korstog.

Det er imidlertid fortsat relevant at trække frem. Ikke mindst på dansk, hvor emnet aldrig er blevet behandlet eller beskrevet i sin egen ret. Så lad det være mit faglige bidrag til denne jubilæumspublikation om Middelaldercirklen. Det er i hvert fald vokset direkte ud af det miljø og den forskning, der opstod inden for rammerne af 'Cirklen' på Københavns Universitet omkring årtusindskiftet.

Anselm af Canterbury og det første korstog

Anselm of Canterbury blev født i Aosta i nutidens Italien i år 1033. Han rejste til Normandiet i 1050'erne, hvor han begyndte at studere hos Lanfranc, der var prior i benediktinerklostret i Bec. Anselm blev optaget som munk i klostret i 1060. Tre år senere forlod Lanfranc Bec for at blive abbed i Skt. Etienne. Anselm efterfulgte ham først som prior, og siden som ny abbed i Bec fra februar 1079. Anselm var abbed i Bec, indtil han blev valgt som ærkebiskop af Canterbury i 1093, hvor han endnu engang efterfulgte Lanfranc, der havde været engelsk ærkebiskop fra 1070 til sin død i 1089.⁸ Anselm bestred posten som ærkebiskop af Canterbury til sin død i 1109.

Anselm var allerede berømt og anerkendt i sin samtid som en af tidens store teologer og forfatter til de vigtige værker *Proslogion*, *Monologion* og *Cur Deus Homo*, der har haft stor betydning og virkningshistorie helt frem til nutiden. Som ærkebiskop af Canterbury bestred han en central og vigtig position som den engelske kirkes overhoved, der stod i et særligt forhold både til den engelske kongemagt under kongerne William 2. Rufus (1087-1100) og Henrik 1. (1100-1135) og til pavemagten. Han var involveret i et af tidens helt store religiøse og politiske spændingsfelter,

⁷ Anselms syn på korstoget var allerede blevet gjort til genstand for en session på *International Medieval Congress*, Kalamazoo (Michigan, USA) i 2003 arrangeret af Sally N. Vaughn. Her førte mine kommentarer i debatten til en invitation fra Sally Vaughn til at præsentere et 'paper' om Anselm og det første korstog på *International Medieval Congress* i Leeds året efter.

⁸ Om Lanfranc se f.eks. Cowdrey 2003.

investiturstriden. De politiske spændinger og konsekvenser af det betød, at han måtte gå i eksil i to perioder fra England, først i 1097-1100, hvor han opholdt sig i Italien, og siden igen i 1105-7.⁹

Han var således ikke bare i en magtfuld og betydningsfuld position både politisk og religiøs som teolog og ærkebiskop af Canterbury, men også helt tæt på begivenhederne, da pave Urban 2. (1088-1099) i november 1095 prædikede det første korstog i forbindelse med et kirkemøde i den franske by Clermont. I løbet af det næste år drog adskillige store hære afsted fra Europa på baggrund af pavens opfordring for at erobre Jerusalem og befri de kristne kirker i Østen og de kristne i det Hellige Land fra forfølgelse og undertrykkelse. Efter mange strabadser, belejringer og kampe undervejs, lykkedes det at erobre Jerusalem i 1099. Det førte i årene efter til oprettelsen af kongeriget Jerusalem og en række andre korsfarerriger.¹⁰

Hvordan reagerede Anselm – en af tidens store kirkefyrster og teologer – på kaldet til korstog? Hvordan forholdt han sig til det? Historikere har vurderet det forskelligt. Ifølge den engelske historiker Richard Southern tog Anselm generelt stor afstand fra korstogstanken, der for Southern var uforenelig med Anselms teologi og verdensanskuelse. Den amerikanske historiker Sally N. Vaughn betragtede det derimod i lyset af Anselms engagement, interesser og kompetencer i hans politiske og administrative virke som prior, abbed og ærkebiskop, hvor Anselm om ikke støttede korstoget, så på den anden side ikke tog afstand fra det. Spørgsmålet har imidlertid ikke for alvor været taget direkte op til debat i sin egen ret. Formålet med denne artikel er at genbesøge Anselms syn på korstoget.

Kort historiografisk rids

Det første korstog var uden tvivl en afgørende begivenhed i middelalderens historie, der har haft stor betydning helt frem til nutiden. Allerede i samtiden blev begivenhederne, der førte til Jerusalems erobring, opfattet som et brud i historien, at der var sket noget afgørende nyt. ”Gud har i vor tid indstiftet den hellige krig”, skrev eksempelvis Guibert de Nogent i begyndelsen af 1100-tallet i sin

⁹ Om Anselms liv og virke, se Southern 1966; Southern 1990; Vaughn 1987; Vaughn 2012. På dansk findes en meget kort introduktion: Christiansen 1978.

¹⁰ For Urban 2. og det første korstogs historie, se f.eks. Becker 1988; Riley-Smith 1998; Asbridge 2005; Chevedden 2005; Rubenstein 2011.

krønike om det første korstog i lyset af korstogets nærmest mirakuløse erobring af Jerusalem, hvor krigere nu kunne få del i frelsen ikke ved at gå i kloster, men ved at udøve deres erhverv – altså slå ihjel.¹¹ Der er skrevet meget om det første korstogs historie, men mindre om Anselm af Canterburys syn på det. Umiddelbart er der to relaterede, men modsatrettede opfattelser, der gør sig gældende.

Den engelske historiker Richard Southern, hvis biografier om Anselm måske har haft den største betydning for opfattelsen af Anselm af Canterbury, mente, at Anselm havde et direkte negativt syn på korstogene. Det blev italesat allerede i Southernns første Anselm-biografi fra 1966, men det blev ligefrem forstærket eller understreget i den reviderede udgave af biografien, der udkom i 1990:

Anselm ... had no sympathy with the crusade either in its earlier expeditions in aid of eastern Christians, or in its later papally inspired stage after 1095. For him, the important choice was quite simply between the heavenly Jerusalem, the true vision of Peace signified by the name Jerusalem, which was to be found in the monastic life, and the carnage of the earthly Jerusalem in this world, which under whatever name was nothing but a vision of destruction [Southern 1990: 169].¹²

Samme opfattelse udtrykte den amerikanske historiker og ekspert i kanonisk ret, James A. Brundage, der ligeledes slog fast, at Anselm generelt var negativt indstillet over for korstoget. Brundage mente, at det hang sammen med, at Anselm var fundamental uinteresseret i politik. Selvom Anselm var dedikeret til tanken om reformer af kirken, så var han samtidig altid ”suspicious of attempts by prelates or other churchmen to achieve the Church’s goals, however righteous and lofty they might be, by military force”. Hverken Anselm eller hans ven, den retslærde Ivo af Chartres, der skrev to store betydningsfulde lovsamlinger i kanonisk ret, var ifølge Brundage egentlige pacifister, men ingen af dem

considered the use of military force entirely appropriate for spiritual purposes and clearly neither of them could muster great enthusiasm for the crusade. While both of them stopped short of overt criticism of the crusade, their hesitations, reservations, and omissions make it clear that they were at least sceptical about, if not openly hostile to the holy war [Brundage 1984: 183].

¹¹ Guibert af Nogent: 124. Jf. den samtidige krønikeskriver Fulcher af Chartres: 136.

¹² Southern udgav den reviderede udgave inspireret af Vaughns fokusering på den ’politiske’ Anselm i hendes biografi fra 1987, Vaughn 1987. Se også indledning i Vaughn 2012.

Den engelske middelalderhistoriker H. E. J. Cowdrey var grundlæggende enig, men mente, at Anselms syn på korstoget ændredes under hans ophold og eksil i Italien i årene 1097-1100. Anselm fik her lejlighed til at stifte bekendtskab med tankerne og ideologien bag korstoget fra hovedpersonerne selv, herunder pave Urban 2. Det førte ifølge Cowdrey til, at Anselm fik et mere positivt syn på korstoget og måske i sidste ende ligefrem blev en fortaler for det [Cowdrey 1973: 305-7].

I modsætning til Southern's meget spirituelle Anselm, beskrev den amerikanske historiker Sally N. Vaughn en meget mere politisk Anselm. Hun mente, at Anselms intellektuelle og spirituelle indflydelse havde skygget for hans dybe engagement i den verdslige del af kirkens liv, og for den store energi og de evner, han havde udvist i administrationen af sit embede først som prior og abbed i Bec og siden som ærkebiskop af Canterbury [Vaughn 1981; 1987; 2012]. For denne 'politiske' Anselm spillede krig og magtanvendelse en stor rolle i hverdagen, som "enhver, der ønskede at leve et klosterliv i Normandiet eller i dets grænseegne ... måtte erfare dyrt", som den normanniske krønikeskriver Orderic Vitalis skrev nogle årtier senere [Orderic Vitalis, 4: 256].¹³

Anselm deltog som ærkebiskop eksempelvis både i kongens felttog og varetog militære forpligtelser i kongens fravær.¹⁴ Det havde også resulteret i et skævt billede af Anselms syn på det første korstog. Allerede i 1096 var Anselm eksempelvis dybt involveret i forhandlingerne mellem grev Robert 2. Curthose af Normandiet (1087-1106) og hans bror kong William 2. af England, der gjorde det muligt for førstnævnte at drage afsted på det første korstog. Faktisk var Anselm så ivrig og effektiv i at fremskaffe de penge, som William 2. ifølge aftalen skulle betale til Robert, for at denne kunne komme afsted, at Anselms historieskriver, Eadmer, følte et behov for nærmest at undskylde det [Eadmer, *Historia Novorum*: 74-75. Jf. Vaughn 1987: 192-95; Vaughn 2012: 107; Vaughn 1993: 250]. Det er muligt, at Anselms motiver snarere var bundet i den interne politik i England og forholdet til Normandiet end egentlig at støtte korstoget direkte. Resultatet var ikke desto mindre, at Anselm spillede en afgørende rolle i de forhandlinger, der gjorde det muligt både politisk og

¹³ Se Chibnall 1984: 28-32 for fyrstens rolle som fredsskaber.

¹⁴ Se f.eks. Schmitt 1946-61, 4: 77-81 (ep. 191-192). Jf. generelt Vaughn 1981; 1987; 2012.

økonomisk for en af lederne af det første korstog at drage afsted. Han stod i hvert fald ikke i vejen for det, snarere var han med til at fremme det.

Sally Vaughn fremhævede i et senere studie, at Anselm også korresponderede med en række personer særligt kvinder, hvis mænd og sønner deltog i korstoget. Han var måske endda direkte involveret i at overtale en anden leder af det første korstog og første hersker i kongeriget Jerusalem, Godfred af Bouillon (†1100), til at drage afsted. Eller at han i det mindste hjalp Godfreds mor, Ida, til at få Godfred til at støtte den kirkelige reformbevægelse og deltage i korstoget som bod for sine tidligere synder [Vaughn 2002].¹⁵ Det var en helt anden tilgang til at forstå Anselms syn på korstoget. Hvis ikke der ligefrem var tale om fuld støtte til selve korstoget, så var der tilsyneladende heller ikke nogen indvendinger imod det. Hun gik ikke direkte i rette med Southern, men åbnede for at tolke kilderne til Anselms syn på korstoget på en ny mere positiv måde. Det vil jeg gerne understøtte og udbygge i det følgende. Særligt har to af Anselms breve fra henholdsvis 1085 og 1096 været afgørende for tolkningen af Anselms personlige holdning til korstoget. Dem skal vi vende tilbage til, men først se nærmere på Anselms kendskab til det første korstog.

Hvad vidste Anselm om korstoget?

Hvorvidt Anselm var blevet inviteret til kirkemødet i Clermont, hvor Urban 2. prædikede det første korstog, er uklart, men han sendte en discipel – og senere abbed – fra klostret i Bec, Boso, til koncilet.¹⁶ Anselm hørte altså ikke selv Urban 2. prædike korstoget i november 1095, men havde en personlig udsending tilstede. Grundet sygdom vendte Boso sandsynligvis først tilbage til England efter juni 1096, så den personlige afrapportering om koncilets bestemmelser måtte angiveligt vente lidt [*Vita Venerabilis Bosonis*: 726. Jf. Southern 1990: 202-3]. Til gengæld blev Anselm hurtigt underrettet direkte om korstoget på andre måder. Tidligt i 1096 kom den pavelige legat, abbed Jaranto af Skt. Benigne (Dijon), til England på pavens bud og forhandlede med William 2. Rufus

¹⁵ Det er egentlig fascinerende at forestille sig en af det første korstogs store ledere, den første kristne hersker i Jerusalem, fik at vide, at han skulle drage på korstog af sin mor.

¹⁶ Cowdrey skriver, at Anselm var inviteret (Cowdrey 1973: 307), men Robert Somerville mener med henvisning til Cantor 1958, s. 100-101, at han ikke var, jf. Somerville 1974: 72. Men det betyder ikke noget for de informationer, der var til rådighed for Anselm i England, på baggrund af de andre kilder til viden om koncilet. I Bosos levnedbeskrivelse står der blot, at da Anselm var forhindret i at tage af sted til koncilet i Clermont, så sendte han Boso i sit sted, *Vita Venerabilis Bosonis*: 725-26.

blandt andet om forholdet til Rom og sikkert også om engelsk deltagelse i korstoget.¹⁷ Det var i hvert fald i forbindelse med disse forhandlinger, at Anselm ifølge Eadmer blev overbevist om, at det var i orden, at han støttede kongens indsamling af penge til sin bror, Roberts, korstog, som han som omtalt efterfølgende meget ivrigt kastede sig over [Eadmer, *Historia Novorum*: 74-75].¹⁸

Under alle omstændigheder spredte nyheden og budskabet om det forestående korstog sig hurtigt i hele Europa kort tid efter Clermont.¹⁹ Pave Urban 2. drog efter Clermont ud på en stor og nøje planlagt prædikenkampagne i hele Frankrig, hvor han indviede altre og kirker og samtidig prædikede korset, dvs. opfordrede de kristne riddere til at drage afsted på korstoget.²⁰ Udover at Urban 2. selv prædikede korstoget, da han rejste rundt i Frankrig,²¹ så udsendte han flere legater for at forhandle med en række fyrster om deres deltagelse i korstoget.²² Det er også i det lys, at man må se den pavelige udsending til England, selvom det selvfølgelig også handlede om alt muligt andet. Anselm virkede i hvert fald ret hurtigt velorienteret om korstoget, og han er formentlig blevet underrettet af den pavelige udsending eller af folk i dennes følge foruden den senere hjemvendte Boso. Det ses blandt andet af et af Anselms breve, hvor han forbød engelske munke at deltage i korstoget. Brevet har været et af hovedargumenterne for Anselms afstandtagen fra og direkte negative holdning til korstoget.

¹⁷ Disse forhandlinger, der handlede om overdragelsen af palliet – symbolet på Anselms status som ærkebiskop af England – var vanskelige og delikate. Anselm selv havde udskudt mødet med legaten, der i sidste ende kom til England og indledte forhandlinger med kongen bag om ryggen på Anselm. Det var en del af forhandlingerne om investitur, hvor Anselm ikke ville modtage det af kongen, men på den anden side heller ikke blindt underkaste sig paven. Det er ifølge Sally Vaughn et udtryk netop for, at Anselm ikke bare skulle tage stilling mellem kirke og konge, regnum og sacerdotium, men også skulle kæmpe for sine egne rettigheder som ærkebiskop og ærkesædets særlige stilling i forhold til Rom, Vaughn 1987; 2012. Se også Cantor 1958.

¹⁸ Eadmer fortæller her, at Anselm havde erfaret ("*intellexit*"), at det var "*rationis ... et honestatis hoc facere*".

¹⁹ Koncilets bestemmelser har en komplicere overleveringshistorie, men var også kendt i England, hvor krønikeskriveren William af Malmesbury i 1120'erne nævnte et kort udtog (dog ikke bestemmelsen vedrørende korstoget), jf. Somerville 1972 og Bysted 2014: 45-50.

²⁰ Se Beckett 1988: 435-58 for ruten og kilder, suppleret af Beech 1996.

²¹ Se også *Chronicon sancti Sergii Andegavensis*: 141: "[Urbanus] *Post concilium Claromontem ... ad Andecavam urbem descendit et in qua ecclesiam beati nicolai dedicavit et ad Hierusalem iturum exhortatorio sermone populum commovit*".

²² Ud over eksemplet med legaten til England nævnt ovenfor, så udsendte også den udnævnte gejstlige leder af korstoget Ademar af Chabannes legater afsted, der skulle sprede budskabet, jf. *Gesta Adhemari*: 354, der fortæller, at efter Ademar havde påtaget sig denne *iter* så "*misit legatos suos per provincias usquequaque*".

Forbud mod at deltage i korstoget

I 1096 skrev Anselm et brev til biskop Osmund af Salisbury. Anselm skrev, at han havde erfaret, at abbeden af klostret i Cerne (i Dorset) opfordrede sine munke til at drage til Jerusalem, og at han selv forberedte sig på at tage afsted.²³ Anselm opfordrede på det kraftigste biskop Osmund til at gøre det klart for abbeden, at det ikke sømmede sig for ham at strejfe omkring eller sende sine munke til Jerusalem ”eller snarere til forvirring og fortabelse”, som Anselm skrev. Han pålagde Osmund at gøre det bekendt i alle klostrene i sit bispedømme, at ingen munk skulle vove at deltage i denne rejse til Jerusalem (*iter Hierosolymitanum*), og han skulle forbyde det under trussel om ekskommunikation. Han bad derudover til, at Osmund ville opfordre biskoppen af Exceter, biskoppen af Bath og biskoppen af Winchester til at udstede lignende påbud, ”fordi paven selv havde forbudt det”.²⁴

Det havde Urban 2. faktisk. I 1096 skrev Urban 2. et brev til klostret i Vallombrosa i Spanien. Han forklarede her, at korstoget var en krigsfærd, og at munke derfor ikke skulle tage del i det:

Vi har hørt, at visse af Jer har ønsket at drage med ridderne, som har bevæget sig mod Jerusalem for at befri kristenheden. Det er det rette offer, men givet af den forkerte person. Thi vi ansporede riddernes sind til denne krigsfærd, for at de med deres våben kunne betvinge saracenernes vildskab og gengive de kristne (kirker) deres tidligere frihed. Men vi ønsker ikke, at de, der har forladt det verdslige liv og hengivet sig til spirituel krigsfærd, skal bære våben eller begive sig afsted på denne rejse, endda vil vi forbyde dem at gøre det. Derudover forbyder vi, følgende reglen i de hellige forskrifter, at gejstlige, klerke eller munke må deltage i dette foretagende uden deres abbeders eller biskoppers tilladelse ... Vi ønsker, at I gør munkene og lægbrødrene bekendt med indholdet af dette brev, og at I sørger for, at det bliver kendt i de øvrige klostre [Hiestand 1985: 88-89].²⁵

²³ Schmitt 1946-61, 4: 85-86 (ep. 195): ”*Monachos suos hortatur ire in Hierusalem*”, og ”*Insuper praeparat se ire in Hierosolymam*”. For datering til sensommer 1096, se Cowdrey 1970a: 183, n. 20 og Southern 1990: 252, n. 21 (modsat Schmitts datering til 1095).

²⁴ Schmitt 1946-61, 4: 85-86 (ep. 195): ”*Quia apostolicus hoc prohibet*”. Desuden havde Clermontkoncilet også forbudt gejstlige at bære våben, Somerville 1972: 74 (bl.a. overleveret i håndskrifter i England, jf. Somerville 1972: 143). Et sådant forbud havde ligeledes været en af bestemmelserne ved koncilet i Winchester, 1072, se Cowdrey 1969: 234, n. 3.

²⁵ ”*Audiuimus quosdam uestrum cum militibus, qui Ierusalem liberandę christianitas gratia tendunt, uelle proficisci. Recta quidem oblatio, sed non recta diuisio; nos enim ad hanc expeditionem militum animos instigauimus, qui armis suis Saracenorum feritatem declinare et christianorum (ecclesias) possint libertati pristinę restituere; eos autem, qui derelicto seculo spirituali se militię deuouerunt, nos nec arma baiulare nec iter hoc inire uolumus, immo etiam prohibemus. Porro religiosos clericos siue monachos in*

Altså stort set det samme som Anselm skrev. Bare nogle uger før, havde Urban 2. skrevet til indbyggerne i Bologna, og understreget, at det var forbudt for gejstlige eller munke at drage afsted på korstoget uden tilladelse fra deres biskop eller abbed [Hagenmeyer 1901: 137-38]. Man kan sige, at Urbans breve åbnede op for, at munke kunne deltage med deres abbeds velsignelse, men det blev i samtiden klart opfattet som et forbud. Både af Anselm, der også direkte skrev i et andet brev til en munk i klostret Skt. Martin i Séz i Frankrig, at Urban 2. havde forbudt det [Schmitt 1946-61, 5: 355 (ep. 410)], og eksempelvis af abbed Godfred af Vendôme. Abbed Godfred skrev nogenlunde samtidig med Anselms brev til sin ven, Odo, og hans munke. Godfred havde erfaret, at Odo og munkene ønskede at drage til Jerusalem. Han opfordrede i brevet Odo til ikke at gøre det, da han ”med egne ører” havde hørt Urban 2. pålægge lægfolk at drage på korstog og forbudt det for munke [Godfred af Vendôme, ep. 21, PL 157: 162].²⁶ Selv Bernhard af Clairvaux, der senere i 1100-tallet var en stor fortaler for korstog både til det Hellige Land og mod de hedenske vendere i Østersøområdet, forbød munke at deltage i korstog med henvisning til den pavelige autoritet under trussel om ekskommunikation [James 1998: 468-69].²⁷ Når Anselm forbød munke at deltage, kan det derfor dårligt i sig selv opfattes som en generel negativ holdning til korstoget. Han fulgte simpelthen pavens befaling og adresserede et reelt problem, da adskillige kilder nævner, at munke havde forladt deres klostre for at deltage i korstoget [jf. Purkis 2008: 13].

Forbudt for lægfolk?

Richard Southern læste brevet til biskop Osmund i sammenhæng med et andet tidligere brev, som Anselm skrev i 1085 skrevet til en ung italiensk adelsmand ved navn ”Willelmo” [Schmitt 1946-61, 3: 252-55 (ep. 117)]. Dennes bror var draget med en af de vestlige ekspeditioner til Byzans for at hjælpe kejseren i kampen mod tyrkerne. Der var flere gange i 1070’erne, og 1080’erne fra Byzans anmodet om militær hjælp fra vesten til kampen mod kristendommens fjender, hvor især de tyrkiske

comitatu hoc proficisci sine episcoporum uel abbatum suorum licentia secundum disciplinam sanctorum canonum interdicimus ... Volumus, ut has litteras coram conuentu monachorum et laicorum legatis atque per alia monasteria intimare curetis”. Om Urban 2.s breve og korstoget, se også Chevedden 2005; Bysted 2014: 64-73. Den franske benediktinermunk Robert af Reims, der skrev en kronike om det første korstog og ret sikkert var til stede i Clermont, skrev, at Urban i sin prædiken havde forbudt præster og gejstlige af enhver slags at drage afsted uden deres biskops tilladelse, Robert af Reims: 729.

²⁶”*Monachos prohiberet*”. Desuden behøvede munke ifølge Benedikts regel ikke at drage på pilgrimsfærd, understregede Godfred videre. Godfred har enten været i Clermont eller hørt Urban 2. prædike på sin tour rundt i Frankrig, hvor paven blandt andet kom til Vendôme.

²⁷.

seldjukker var begyndt at presse mod det byzantinske riges centrale dele [se f.eks. Duncalf 1969: 220-52]. Omkring 1085, hvor Anselm skrev brevet, var situationen tilspidset, og den unge mand ønskede at drage over havet for at hjælpe sin bror og komme kristenheden til hjælp i stedet for at blive en munk i klostret i Bec, som han tidligere havde aflagt et løfte om, og som Anselm ønskede, han skulle opfylde. Anselm talte i brevet stærkt imod den unge mands planer, da han så det som et valg mellem det himmelske Jerusalem, der var fredens sindbillede, og det jordiske Jerusalem, der var intet mindre end et symbol på ødelæggelse [Schmitt 1946-61, 3: 254 (ep. 117)].²⁸

Southern tolkede det som en del af Anselms overordnede opfattelse af sand frihed, der kun kunne opnås i klostret [Southern 1990: 167-71]. Kun inden for klostrets vægge kunne man være helt tryk og derfor fri. Men det krævede, at man tog afstand fra det verdslige liv. Det understregede Anselm i en anden tekst, hvor han i en sammenligning med det omgivende samfund beskrev livet i klostret med livet i en borg, hvor klostret var det stærke tårn, donjonen, i midten omgivet af en beskyttende mur. Uden for muren levede jøder og vantro, og en fjende – her vel djævelen – besejrede dem let. Inden for muren levede de troende. Her trængte fjenden ind uden det helt store besvær, og de troende var heldige, hvis de undslap. Munkene forblev imidlertid i sikkerhed i donjonen, så længe de holdt sig ude af syne for fjenden. Når de hørte deres slægtninge blive dræbt og sårede, måtte de ikke så meget som kigge ud ad vinduet pga. risikoen for at blive ramt af pile [Southern og Schmitt 1969: 66].²⁹ Det stemmer helt overens med rådet i brevet.

Southern så en direkte linje mellem de to breve fra henholdsvis 1085 og 1096, der begge udtrykte et klart forbud mod at drage mod det jordiske Jerusalem, for derimod at hengive sig til det himmelske Jerusalem i klostret. Han mente, at de tilsammen var udtryk for Anselms afstandtagen fra krig i det hele taget og korstoget mere specifikt [Southern 1990: 169-70, 223]. Det er imidlertid spørgsmålet om de to breve understøtter hinanden? Når Anselm i 1096 forbød munke at deltage i korstoget, så fulgte han vel både sin personlige overbevisning, men samtidig og i lige så høj grad pavens dekret. I sig selv siger det ikke noget om hans opfattelse af alle lægfolks deltagelse i korstoget.

²⁸ Det er vel dette citat, der ligger til grund for Southern's beskrivelse af Anselms syn på korstoget ovenfor.

²⁹ I skriftet "De Humanis Moribus per Similitudines".

Tværtimod bifaldt han sin svogers deltagelse i det første korstog. Efter at have taget korset, bad Burgundio, der var gift med Anselms søster Richiza, om Anselms samtykke til, at han deltog i korstoget. Anselm gav sit samtykke, men gav samtidig klare instrukser for, hvorledes Burgundio skulle forberede sig spirituelt, næsten som var han på sit dødsleje, og til Richiza om at hengive sit liv til Gud, som var hun blevet enke allerede. James Brundage mente derfor, at brevet ikke virkede overvældende entusiastisk. Snarere var det udtryk for, at korstoget var et onde, som Burgundio og Richiza måtte lære at bære [Schmitt 1946-61, 4: 179 (ep. 264). Brundage 1984: 177-78; Vaughn 2002: 121-22. Se også Vaughn 2010: 62-5]. Det er jeg ikke enig i.

Også her fulgte han Urban 2.s bestemmelser om, at en mand skal have sin hustrus samtykke for at drage afsted [Hagenmayer 1901: 138. Jf. Brundage 1967]. Som Sally Vaughn har argumenteret for, så skulle brevet til Richiza snarere tjene som et eksempel på, hvordan man som abbed eller biskop skulle vejlede et gift par, når manden skulle drage afsted på korstog. Ifølge Vaughn var det endda sandsynligt, at det har tjent som model for de råd, som Anselm gav til alle hustruer og deres ægtemænd som eksempelvis Stefan af Blois, Robert Curthose, grev Eustacius 3. af Boulogne, hans brødre Godfred af Bouillon og Baudouin, der senere blev konge i Jerusalem, Hugo af Vemandois og Robert af Flandern, der alle deltog i det første korstog, og som Anselm korresponderede med. Anselm har nok simpelthen formodet, bekendt med krigens virkelighed, at nogle af dem ikke ville vende tilbage fra felttoget mod de vantro, og derfor rådet til, at både mand og hustru skulle tage deres forholdsregler [Vaughn 2002: 121-22. Jf. Vaughn 2010: 65-7].

Også H. E. J. Cowdrey tolkede brevet fra 1085, som et udtryk for en afstandtagen fra hellig krig. Samtidig tolkede han Anselms senere breve, som et udtryk for en mere positiv indstilling til korstoget. Cowdrey mente derfor, at Anselm måtte have ændret holdning til korstoget, og at det formentlig skete, under Anselms eksil i Italien i 1090'erne. I 1097 rejste Anselm til Italien. Her kom han helt tæt på pave Urban 2. og andre fortalere for korstoget midt i orkanens øje, mens korsfarerne kæmpede sig nærmere og nærmere Jerusalem. Påvirkede det Anselms syn på korstoget?

Ændrede Anselm holdning til korstoget?

Anselm måtte i 1097 gå i landflygtighed. Han havde under sin landflygtighed i Frankrig og Italien i årene 1097-99 været meget tæt på Urban 2. [Eadmer, *Vita sancti Anselmi*: 110-12. Jf. Vaughn 1993.]. Han deltog i koncilet i Bari i 1098 og i Rom 1099, hvor korstoget blev diskuteret.³⁰ Han tilbragte dernæst megen tid sammen med en af korstogets store fortalere Hugo af Die, ærkebiskop i Lyon, der afholdt et koncil i Anse i år 1100, hvor Hugo støttede den nye pave Paschalis 2.s nye korstogsplaner. Hugo blev derfor udnævnt som pavelig legat i Asien og rejste selv til Jerusalem [Cowdrey 1973: 307]. Cowdrey mente, at Anselm under dette ophold ændrede sin grundholdning til korstoget og blev præget af det gregorianske reformprogram generelt. Også Southern bemærkede, at særligt idéen om kirkens frihed fra verdslig kontrol blev en vigtig del af hans politik som ærkebiskop efter Anselms møde med Hugo af Die i Italien [Southern 1990: 278-308].

Efterfølgende gav Anselm i sine breve også mere eksplicit sin støtte til krigsførelse. Eksempelvis skrev biskoppen af Santiago de Compostella, Diego Gelmírez, i år 1100, samme år som Anselm vendte tilbage fra opholdet i Italien til England, til Anselm og spurgte, om han ville opfordre engelske riddere at komme til hjælp for kampen mod saracenerne i Spanien. Anselm svarede, at han gladelig ville opfordre dem til at komme til hjælp for de kristne, men situationen i England forhindrede ham i at sætte det i gang [Schmitt 1946-61, 4: 178 (ep. 263). Jf. Cowdrey 1973: 308, n. 3]. Det kunne selvfølgelig lyde som en undskyldning, men Anselm argumenterede ikke, at det ville være forkert, blot at det ikke var politisk muligt. Mere specifikt i forhold til korstoget til det Hellige Land, så lykønskede Anselm direkte Baldwin 1. af Jerusalem, da han blev valgt som konge af Jerusalem, med hans tronbestigelse og bad ham være et forbillede for alle kristne fyrster [Schmitt 1946-61, 4: 142-43 (ep. 235)].

Da en anden af lederne og heltene fra det første korstog, Bohemond af Taranto, vendte tilbage til Europa for at hverve krigere til et nyt korstog til det Hellige Land i 1106, så mødtes han med Anselm og krigsherren Ilgyrus, der også havde deltaget i korstoget. Eadmer skrev, at Anselm havde kendt

³⁰ For Bari, se Bernold af Skt. Blasien, *Chronicon*: 466; Hagenmeyer 1901: 167 (ep. 17) og Anselms tilstedeværelse Schmitt 1946-61, 4: 198 (ep. 282); Eadmer, *Vita sancti Anselmi*: 112-13; Eadmer, *Historia Novorum*: 112-14. For Rom, se Verdon 1979: 168; Becker 1988: 200-1.

denne mand siden sin ungdom. Han underholdt Anselm med en masse gode fortællinger om de krige, han havde oplevet, om de byer han havde erobret, situationen på de steder, som korstoget havde været igennem, og mange andre informationer, som han havde indsamlet under korstoget. Ilgyrus havde også en masse relikvier, der formentlig var krigsbytte, som han gav til Anselm, der blev meget glad [Eadmer, *Historia Novorum*: 179-81.].³¹

I disse senere kilder, er der ingen tvivl om, at Anselm ikke tog afstand fra korstoget, men snarere støttede det. For Cowdrey, der ligesom Southern opfattede brevet til den unge italienske adelige, som udtryk for en afstandtagen til krig, måtte det altså betyde, at Anselm havde ændret holdning til korstoget. Det er jeg ikke sikker på. For det første har Sally Vaughn demonstreret, at Anselm allerede som prior og abbed i Bec var dybt involveret også i politiske spørgsmål herunder anvendelsen af krig og magt. For det andet har det – ligesom for Richard Southern – den forudsætning, at brevet til den unge italienske adelige i 1085 er udtryk for en generel negativ indstilling til krig. Det kan man nok imidlertid ikke sige.

Ser man nærmere på brevet fra 1085 handler det om, at den unge adelsmand havde givet et løfte om at ville gå i kloster. Anselm mente, at når først beslutningen var taget, så måtte intet komme i vejen for dette fortsat. Som Sally Vaughn og Samu Niskanen har vist, så må Anselms breve både som abbed af Bec og som ærkebiskop af Canterbury også ses som ideale eksempelsamlinger, og derfor det råd, som Anselm mente, man som abbed bør give til en ung mand [Vaughn 1987; 2002; 2012; Niskanen 2011]. Men frem for at se på, hvad den unge mand *ikke* skal gøre, så er det nok vigtigere at fokusere på, hvad Anselm mente, var det *rigtige* at gøre.

Brevet handler om, at den unge mand har aflagt et løfte om at gå i kloster, som intet bør komme i vejen for, og af den grund bør han ikke drage i krig i Jerusalem. Det kan derfor ikke læses som et direkte forbud mod at drage i krig og dermed heller ikke som et generelt vidnesbyrd om en negativ indstilling til krig hos Anselm. Så hverken brevet fra 1085 eller det senere brev fra 1096 kan siges at være udtryk for en overordnet afstandtagen til korstoget i sig selv. De to breve handler desuden om

³¹ Om Bohemunds planer se nu Rubenstein 2019.

to helt forskellige ting – et løfte om at gå i kloster, som intet måtte komme i vejen for, og et forbud for munke om at forlade klostret.

Brevene kan derfor hverken siges at understøtte hinanden som udtryk for Anselms generelle negative holdning til korstoget, eller tages som udgangspunkt for at argumentere for et skifte i Anselms holdning til hverken krig eller korstog. Anselms tog ingen steder direkte afstand fra korstoget. Nærmest tværtimod udviste han kontinuerlig støtte til forberedelserne og trofasthed mod de pavelige bestemmelser. Der er på den anden side heller ikke tvivl om, at Anselm gennem hele sit liv og karriere mente, at hvis først løftet eller ønsket om at gå i kloster var udtalt, så måtte intet komme i vejen for det – heller ikke korstoget.

Korstog eller kloster

Her kan Anselm til gengæld nok siges at have haft en anden holdning end reformpaverne særligt pave Gregor 7. (1073-1085) og Urban 2. Eksempelvis skrev Gregor 7. i 1078 til abbed Hugo af Cluny og klandrede ham for at have tilladt grev Hugo 1. af Burgund at blive munk i klostret, fordi Gregor havde brug for grev Hugos militære støtte mod sine fjender.

Hvor er de, der i tillid til Guds kærlighed ikke frygter at give livet og går imod ondskaben og bekæmper de vantro? Se, det er dem, der synes at elske eller frygte Gud, men de betænker ikke deres brødres frelse og søger – elskende bare sig selv – freden, når de flygter fra Guds krig [Caspar 1955, 2: 423-24],

skrev paven og mente: ligesom Hugo af Burgund, der ville gå i kloster.³² Der eksisterer nogen debat om den rette tolkning af dette brev, men ingen synes at have bemærket, at Gregor kan have hentydet til legenden om Theophilus, da han beskrev konsekvenserne af grev Hugos beslutning for de fattige, forældreløse, enker og gejstligheden, der med klosterløftet mistede deres beskytter. Theophilus blev ifølge legenden udnævnt til en stor stilling på grund af sin fromme og kristne livsførelse, men nægtede at påtage sig hvervet og endte med at miste alle sine venner og indgå en pagt med djævelen i øvrigt ofte med en jødisk magiker som mellemmand.³³ Meningen må være, at hvis man svigter sit kald, så går det galt. Det

³²Se oversættelse Cowdrey 2002: 298-99. Om Gregor 7. se generelt Cowdrey 1998 og Blumenthal 2001.

³³Theophilus angrede dog og fik hjælp og blev frelst ved Jomfru Marias mellemkomst. Legendens blev oversat fra græsk til latin i 700-tallet, hvor den blev nedskrevet af Peter Diaconus og blev blandt genfortalt af Hrotsvit af Gandersheim i 900-tallet. Den begyndte at blive afbilledet i kunsten i 1000-tallet. Den blev meget populær og udbredt i løbet af middelalderen,

vil i så fald understrege, at brevet virkelig må tolkes som, at Gregor mente, at grev Hugo svigtede sit kald som fyrste ved at forlade den verdslige verden og kampen for kirken og troen ved at gå i kloster.

En af det pavelige reformpartis støtter, Bernold af Skt. Blasien, skrev i sin krønike fra slutningen af 1000-tallet, at Alfonso 6. af Léon-Kastilien, der havde bekriget de muslimske Almoravider på den iberiske halvø, nu ønskede at blive munk i Cluny. Abbed Hugo af Cluny ville imidlertid ikke tillade det, da han mente, at der var mere behov i tiden for, at Alfonso 6. blev i sit embede [Bernold af Skt. Blasien, *Chronicon*: 457]. Det er heller ikke entydigt, om denne historie er sand, men den repræsenterer under alle omstændigheder, hvad Bernold og Gregor 7. mente, at Hugo af Cluny *burde* have svaret til både grev Hugo og senere Alfonso 6., hvis de havde ytret ønske om at gå i kloster [Se Cowdrey 1970b: 147]. Nemlig at fyrsten eller ridderens opgave var at beskytte troen og freden ved at kæmpe imod Guds fjender med sværdet, og at denne kamp kunne være lige så fortjenstfuld og frelsende som at gå i kloster og kæmpe spirituelt.

Det blev direkte italesat af en anden af reformpartiets støtter, Bonizo af Sutri. Han skrev i sit værk *Liber ad amicum* fra 1080'erne, at kristendommens fjender – særligt de indre fjender i form af kættere og skismatikere, dvs. reformpavedømmets fjender – skulle bekæmpes med alle kræfter. Det var ikke mindst konger og krigeres pligt for ”ellers synes krigerstanden overflødig”. Han understregede samtidig, at man ved at deltage i denne kamp for retfærdigheden kunne blive frelst [Bonizo af Sutri, *Liber ad amicum*: 572, 618 og 620. Jf. Berschin 1972; Cowdrey 1997; Robinson 1973].

Et sidste eksempel på reformpavernes syn på lægmands rolle som troens forkæmper er historien om lederen af oprørerne og støtter af reformpavedømmet – patariaen – i Milano, Erlambald. Han kæmpede mod sine fjender under et pavebanner overdraget af pave Alexander 2. (1061-1073) i 1060'erne, men endte med at blive slået ihjel af vrede indbyggere i Milano. Han blev betragtet som en martyr af pave Gregor 7. i 1070'erne, der beskrev Erlambald som en *miles Christi* og den kamp, han førte for reformerne, som Guds krig (*bellum Dei*) [Caspar 1955, 1: 43-46; Cowdrey 2002: 31]. Gregor forholdt sig ellers i de første år af sit pontifikat afventende over for konflikten i Milano, hvor Erlambald i mellemtiden havde udviklet et voldsregimente [Cowdrey 1998: 280-84; Bonizo af Sutri, *Liber ad amicum*: 604. Jf. Cowdrey

se forskellige versioner af legenden trykt i *De S. Theophilo Poenitente* og Hrotvits version i udgaver i Wiegand 1936: 158-59; Berschin 2001: 78 og jf. generelt Root 2017.

1968]. I 1075 blev det for meget for byens øvrige indbyggere, der gjorde oprør, dræbte Erlembald og skamferede hans gejstlige støtte, Luitprand, ved at skære hans næse og ører af, efter at en ildebrand havde hærget byen. Branden blev af folk i Milano set som Guds straf for patariaens synder og overgreb.

Gregor 7. tog Luitprand under pavelig beskyttelse og forsikrede ham, at hans ar i sandhed var tegn på martyrdom, for selvom kroppen blev gjort mindre, voksede det indre menneske i hellighed. Den synlige form blev mere hæslig, men Guds billede, der er retfærdighedens skikkelse, blev gjort smukkere i sin beskæring, mere smuk i hæsligheden, som Gregor formfuldendt formulerede det [Santifaller 1957: 94-95].³⁴ Erlembalds krop blev på forårssynoden i Rom i 1078 lagt til alters, og han blev hyldet som martyr, fordi han i sin sekulære rolle havde opført sig som en *athleta Christi* og kæmpet for retfærdigheden og troens forsvar [Bertold af Reichenau, *Annales*: 305-6].³⁵

Erlembald blev officielt helgenkåret af pave Urban 2. i 1095, formentlig ved koncilet i Piacenza, hvor korstoget og hvert fald militær støtte til Byzans blev diskuteret [*Analecta de S. Herlembaldo*: 308]. Andreas af Strumi skrev i sit helgenvita om Erlembald, at Erlembald lige var vendt hjem fra en pilgrimsfærd til Jerusalem, og ønskede at forlade det sekulære liv for at træde ind i klosterlivet. Abbed Ariald, der kendte til Erlembalds tro og standhaftighed, overtalte ham imidlertid til at opgive sit forehavende ved at sige til ham, at han ville få større anerkendelse hos Gud, hvis han forsvarede den katolske tro og sammen med Ariald modstod kættere og Kristi fjender [Andreas af Strumi, *Vita S. Arialdi*: 289-90].³⁶ Altså igen – og i modsætning til Anselm – talte han Erlembald fra sit ønske og løfte om at træde ind i klostret.

Der kan derfor argumenteres for, at Anselm ved at forbyde den unge adelsmand i at drage i krig i 1085, på samme måde ville være blevet klandret af reformpaverne, der netop så kampen mod Guds fysiske fjender som en fuldgyldig vej til frelsen, som Hugo af Cluny blev det. Det afslører uden tvivl en forskel i

³⁴ Brevet er oversat i Cowdrey 2002: 444-45.

³⁵ Gregor 7. blev ved med at skrive til milanesiske riddere efter Erlembalds død, at de skulle stå fast i troen over for "dævlens lemmer", se f.eks. Caspar 1955, 1: 276-77 (dateret 15. april 1076); Cowdrey 2002: 197-98.

³⁶ Det blev udtrykt tidligere i 900- og 1000-tallet eksempelvis i Odo af Clunys *Vita Geraldii*, der fortalte, at Gerald ønskede at blive munk, og han forelagde sit ønske for biskop Gausbert af Rodez. Gausbert frarådede ham ham det "pga. hensynet til den generelle velfærd", men tillod ham at få tonsur og bære munkens dragt hemmeligt under sit verdslige tøj (det kan også henvises symbolsk til hans indre omvendelse), Odo af Cluny, *Vita sancti Geraldii Auriliacensis comitis*, sp. 670-72. Odo af Saint-Maur skrev i *Vita Domni Burcardi*, at da grev Burchard nærmede sig sin død, ønskede han at gå i kloster, hvilket medførte utallige bønner og opfordringer fra alle til ham om at blive i sit embede og ikke efterlade dem uden beskytter, Roncière 1892: 26-29. I disse tidligere eksempler er talen mindre om fyrstens vej til frelsen gennem sit embede, end det handler om den fred og sikkerhed fyrsten har stået for. Her kan man faktisk med fordel konsultere Jensen 2001.

tilgangen til intentionen om at gå i kloster, som Anselm anså som et religiøst løfte, der, når det først var afgivet, ingen eller intet måtte komme i vejen for. Der er ikke noget, der tyder på, at Anselm nogensinde ændrede holdning til det spørgsmål. Men det kan ikke i sig selv tages til indtægt for, at Anselm var modstander af korstoget i sig selv. Hverken før eller efter, at Urban 2. prædikede det første korstog i 1095.

Afslutning

Der er altså ikke noget i kilderne, hverken fra Anselms tid i Bec eller som ærkebiskop i Canterbury, der kan tolkes som direkte modstand eller modvilje mod korstoget. Tværtimod, så er kilderne og ikke mindst Anselms egne breve alle vidnesbyrd om, at Anselm var bekendt med og fulgte de officielle udmeldinger om korstoget og den retslige status for korsfarerne. Han udviser en omsorg for de involverede familier og var bekendt med, at deltagelse i en krig langt væk muligvis resulterede i, at man ikke vendte hjem igen. Ingen af kilderne udtrykker direkte modstand mod eller afstandtagen til korstoget.

Det gør sig særligt gældende for de to breve fra henholdsvis 1085 og 1096, der har været afgørende for at tillægge Anselm en negativ holdning til korstoget. Brevet fra 1085 handler om et aflagt løfte om at gå i kloster, som Anselm gennem hele sit liv og karriere anså for bindende og vigtigere end andre ønsker eller løfter, som eksempelvis at drage på korstog. Det er muligt, at han i dette ikke i samme grad, som nogle paver og teologer i reformbevægelsen gjorde det, så korstoget som en ligeværdig vej til frelsen for lægmand og krigere end klostertilværelsen. Men det er sværere at sige. En nærmere analyse af Anselms tanker om bod og synd, som de kommer til udtryk i de værker, han skrev under og efter det første korstog, kan måske give et dybere indblik i det.

Brevet fra 1096 handler konkret om et forbud for munke om at drage afsted på det første korstog, som pave Urban 2. selv havde understreget. Det blev opfattet sådan både i samtiden og senere i 1100-tallet af indflydelsesrige teologer og fortalere for korstog. Så det kan ikke siges at udtrykke en generel modvilje mod korstoget fra Anselms side. Kilderne tyder snarere på, at Anselm støttede korstoget alle de gange, han havde mulighed for det. Eller – og det er måske den væsentlige pointe – han gav det så meget støtte, som en mand, der mener, at fuld frihed ligger inden for klosterlivets rammer i total hengivenhed til det himmelske Jerusalem, men er fuldt ud klar over den omgivende verdens vilkår og krav, under nogen omstændigheder kan gøre.

Litteraturliste

- *Analecta de S. Herlembaldo*, i *Acta Sanctorum Junii*, 5 (1709), s. 303-310.
- Andreas af Strumi, "Vita S. Arialdi", i *Acta Sanctorum Junii*, 5 (1709), s. 281-303.
- Asbridge, Thomas 2005: *The First Crusade. A New History*. Oxford University Press, Oxford.
- Becker, Alfons 1988: *Papst Urban II (1088-1099). Teil 2: Der Papst, die griechische Christenheit und der Kreuzzug*. A. Hiersemann, Stuttgart.
- Beech, George T. 1996: "Urban II, the Abbey of Saint-Florent of Saumur, and the First Crusade". Balard, Michel (red.): *Autour de la première croisade*. Publications de la Sorbonne, Paris, s. 57-70.
- Bernold af Skt. Blasien, "Chronicon", *MGH Scriptores*, 5, s. 385-467.
- Berschin, Walter 1972: *Bonizo von Sutri. Leben und Werk*. De Gruyter, Berlin og New York.
- Berschin, Walter (red.) 2001: *Hrotsvit. Opera Omnia*. K. G. Saur, München og Leipzig.
<https://doi.org/10.1515/9783110816709>.
- Bertold af Reichenau, "Annales", *MGH Scriptores* 5, s. 264-326.
- Blumenhal, Uta-Renate 2001. *Gregor VII. Papst zwischen Canossa und Kirchenreform*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Bonizo af Sutri, *Liber ad amicum*, red. Ernst Dümmler, *MGH Libelli de lite*, 1 (1891): 568-620.
- Brundage, James A. 1967: "The Crusaders Wife: A Canonistic Quandary", *Studia Gratiana*, 12, s. 425-441.
- Brundage, James A. 1984: "St. Anselm, Ivo of Chartres and the Ideology of the First Crusade". Foreville, Raymonde (red.): *Les mutations socio-culturelles au tournant des XIe-XIIe siècles (Études Anselmiennes, IVe session)*. Éditions du centra national de la recherche scientifique, Paris, s. 175-187.

- Bysted, Ane L. 2014: *The Crusade Indulgence. Spiritual Rewards and the Theology of the Crusades c. 1095-1216*. Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004282841>.
- Bøgh, Anders 2008: "Korståge? Om den nyere korstogsbevægelse i dansk historieskrivning – samt en anmeldelse". *Historisk Tidsskrift*, 108:1, s. 175-87. <https://doi.org/10.7146/ht.v108i1.56347>.
- Cantor, Norman F. 1958: *Church, Kingship, and Lay Investiture in England (1089-1135)*. Princeton University Press, Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400876990>.
- Caspar, Erich (red.) 1955: *Das Register Gregors VII.*, 2 bd. (MGH Epistolae selectae 2/1-2). Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, Berlin.
- Chevedden, Paul 2005: "Canon 2 of the Council of Clermont (1095) and the Goal of the Eastern Crusade: "To liberate Jerusalem" or "To liberate the Church of God"?". *Annuaire Historiae Conciliorum*, 37:1, s. 57-108. <https://doi.org/10.30965/25890433-03701003>.
- Chibnall, Marjorie 1984: *The World of Orderic Vitalis*. Oxford University Press, Oxford.
- Christiansen, Niels Børge 1978: *Anselm af Canterbury (1033-1109). Hans liv og meditationer. En studie i tankerigdommen i overgangen mellem det 11. og 12. århundrede*. C. A. Reitzel, København.
- *Chronicon sancti Sergii Andegavensis*, i Marchegay, Paul og Mabilie, Émile (red.) 1869: *Chroniques des églises d'Anjou*. Jules Renouard, Paris, s. 127-152.
- Cowdrey, H. E. J. 1968: "The Papacy, the Patarnes and the Church of Milan". *Transactions of the Royal Historical Society*, 5. rk., 18, s. 25-48. <https://doi.org/10.2307/3678954>
- Cowdrey, H. E. J. 1969: "Bishop Ermenfrid of Sion and the Penitential Ordinance Following the Battle of Hastings". *Journal of Ecclesiastical History*, 20, s. 225-242. <https://doi.org/10.1017/S002204690005466X>.
- Cowdrey, H. E. J. 1970a: "Pope Urban II's Preaching of the First Crusade". *History*, 55, s. 177-88. <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.1970.tb02491.x>
- Cowdrey, H. E. J. 1970b: *The Cluniacs and the Gregorian Reform*. Oxford University Press, Oxford.
- Cowdrey, H. E. J. 1973: "Cluny and the First Crusade". *Revue Bénédictine*, 83, s. 285-311. <https://doi.org/10.1484/J.RB.4.00707>.
- Cowdrey, H. E. J. 1997: "Pope Gregory VII and the Bearing of Arms". Kedar, Benjamin Z. et al. (red.): *Montjoie. Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer*. Ashgate, Aldershot, s. 21-36.
- Cowdrey, H. E. J. 1998: *Pope Gregory VII, 1073-1085*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198206460.001.0001>.
- Cowdrey, H. E. J. 2002: *The Register of Pope Gregory VII, 1073-1085. An English Translation*. Oxford University Press, Oxford.
- Cowdrey, H. E. J. 2003: *Lanfranc. Scholar, Monk, and Archbishop*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199259601.003.0002>.
- *De S. Theophilo Poenitente*, i *Acta Sanctorum Februarii*, 1 (1711), s. 480-91.
- Duncalf, Frederic 1969: "The Councils of Piacenza and Clermont". Setton, Kenneth M. (red.): *A History of the Crusades, vol 1.: The First Hundred Years*. University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee og London, s. 220-52. <https://doi.org/10.9783/9781512818642-017>.
- Eadmer, *Historia Novorum in Anglia, et opuscula duo de vita Sancti Anselmi et quibusdam miraculis ejus*, red. Marcus Rule, Rolls Series 81. Longman, London 1884.

- Eadmer, *Vita sancti Anselmi*, red. Richard W. Southern. Oxford University Press, Oxford 1972.
- Fulcher af Chartres, *Historia Hierosolymitana (1095-1127)*, red. Heinrich Hagenmeyer. Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1913.
- *Gesta Adhemari*, i *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, 5 (1895), s. 354-55.
- Guibert af Nogent, "Gesta Dei per Francos". *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, 4 (1879), s. 117-263.
- Hagenmayer, Heinrich (red.) 1901: *Epistulae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes quae supersunt aeo aequales ac genuinae. Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des ersten Kreuzzuges*. Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck.
- Hall, Martin 2009: "Afmagtens brutalitet". *Klub Gaffa*, juni, s. 44-51.
- Hall, Martin 2012: *Nostatic! ... Essays om punk, postpunk, goth, new romantic, industrial og spoken word*. Gaffas Forlag, København.
- Hiestand, Rudolf (red.) 1985: *Papsturkunden für Kirchen im Heiligen Lande*. Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co, Göttingen.
- Housley, Norman 2006: *Contesting the Crusades*. Blackwell, Malden, Oxford, and Carlton.
- James, Bruno Scott (red.) 1998: *The Letters of St. Bernard of Clairvaux*. Sutton Publishing, Phoenix Mill.
- Jensen, Janus Møller 2000: "Danmark og den hellige krig. En undersøgelse af korstogsbevægelsens indflydelse på Danmark ca. 1070-1169". *Historisk Tidsskrift*, 100:2, s. 285-328.
- Jensen, Janus Møller 2001: *For hengivenhed alene. Bod, fred og korstog i det 10.-12. århundrede*. Upubliceret speciale, Københavns Universitet.
- Jensen, Janus Møller 2003a: "Peregrinatio sive Exeditio: Why the First Crusade was not a Pilgrimage". *Al-Masaq. Islam and the Medieval Mediterranean*, 15, s. 119-137.
<https://doi.org/10.1080/0950311032000117449>.
- Jensen, Janus Møller 2003b: "Sclavorum expugnator. Conquest, Crusade, and Danish Royal Ideology in the Twelfth Century". *Crusades*, 2, s. 55-81. <https://doi.org/10.1080/28327861.2003.12219997>.
- Jensen, Janus Møller 2007: "Denmark and the First Crusades. The Impact of Crusade Ideology in Denmark in the First Half of the Twelfth Century". *Nordic Historical Review*, 4, s. 82-100.
- Jensen, Janus Møller 2007: *Denmark and the Crusades, 1400-1650*. Brill, Leiden.
<https://doi.org/10.1163/ej.9789004155794.i-423>.
- Jensen, Janus Møller 2011: "Korstågen letter. Historiografiske perspektiver i nyere dansk korstogforskning". Janus Møller Jensen (red.): *Korstogsgrøden – nye danske korstogsstudier*. Østfyns Museer/Nyborg Slot, Nyborg, s. 1-22.
- Lind, John H., Jensen, Carsten Selch, Jensen, Kurt Villads, Bysted, Ane L. 2004: *Danske Korstog. Krig og mission i Østersøen*, Hørst & Søn, København (2. udg. 2006).
- MGH = Perts, G. H. et al. (red.) 1826ff.: *Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi*. Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannover.
- Niskanen, Samu 2011: *The Letter Collections of Anselm of Canterbury*. Brepols, Turnhout.
<https://doi.org/10.1484/M.IPM-EB.5.112162>.
- Odo af Cluny, *Vita sancti Geraldi Auriliacensis comitis*, PL 133, s. 639-704.

- Orderic Vitalis, *Historia Ecclesiastica*, red. og oversat Marjorie Chibnall, 6 bd., Oxford University Press, Oxford 1969-80.
- PL = Migne, J. P. (red.) 1844-64: *Patrologiae cursus completes. Series Latina*, 221 bd. Garnier fratres, Paris.
- Purkis, William 2008: *Crusading Spirituality in the Holy Land and Iberi c.1095-c.1187*. The Boydell Press, Woodbridge og Rochester. <https://doi.org/10.1515/9781846156243>.
- Riley-Smith, Jonathan 1998: *The First Crusaders, 1095-1131*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Robert af Reims, "Historia Iherosolimitana", *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, 3 (1866), s. 717-882.
- Robinson, Ian S. 1973: "Gregory VII and the Soldiers of Christ". *History*, 58, s. 169-192. <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.1973.tb01281.x>.
- Roncière, C. Bourel de la (red.) 1892: *Vie de Bouchard le Vénérable, comte de Vendome, de Corbeil, de Melun et de Paris (X^e et XIe siècles) par Eudes de Saint-Maur*, Alphonse Picard et Fils, Paris.
- Root, Jerry 2017: *The Theophilus Legend in Medieval Text and Image*. D. S. Brewer, Cambridge.
- Rubenstein, Jay 2011: *Armies of Heaven: The First Crusade and the Quest for Apocalypse*. Basic Books, New York.
- Rubenstein, Jay 2019: *Nebuchadnezzar's Dream: The Crusades, Apocalyptic Prophecy, and the End of History*. Oxford University Press, Oxford.
- Santifaller, Leo (red.) 1957: *Quellen und Forschungen zum Urkunden- und Kanzleiwesen Papst Gregors VII. I. Teil. Quellen: Urkunden. Regesten. Facsimilia*, Biblioteca apostolica vaticana, Città del Vaticano.
- Schmitt, F. S. (red.) 1946-61: *S. Anselmi Opera Omnia*, 6 bd., Thomas Nelson & Sons, Edinburgh.
- Somerville, Robert 1972: *The Councils of Urban II, vol. I, Decreta Claromontensia*, Adolf M. Hakkert, Amsterdam.
- Somerville, Robert 1974: "The Council of Clermont (1095), and Latin Christian Society". *Archivum Historiae Pontificiae*, 12, s. 55-90. <https://doi.org/10.4324/9781003555001-8>.
- Southern, Richard W. 1966: *St. Anselm and His Biographer: A Study in Monastic Life and Thought, 1059-c.1130*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Southern, Richard W. 1990: *Saint Anselm: A Portrait in a Landscape*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Southern, Richard W. og Schmitt, F. S. (red.) 1969: *Memorials of St. Anselm*, Oxford University Press, Oxford.
- Tyerman, Christopher 2006: *God's War. A New History of the Crusades*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Tyerman, Christopher 2011: *The Debate on the Crusades*. Manchester University Press, Manchester.
- Vaughn, Sally N. 1981: *The Abbey of Bec and the Anglo-Norman State 1034-1136*. The Boydell Press, Woodbridge.
- Vaughn, Sally N. 1987: *Anselm of Bec and Robert of Meulan: The Innocence of the Dove and the Wisdom of the Serpent*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles og London.
- Vaughn, Sally N. 1993: "Anselm in Italy, 1097-1100". *Anglo-Norman Studies*, 16, s. 245-70.

- Vaughn, Sally N. 2002: *St Anselm and the Handmaidens of God. A study of Anselm's Correspondance with Women*. Brepols, Turnhout. <https://doi.org/10.1484/M.USML-EB.5.105519>.
- Vaughn, Sally N. 2010: "Saint Anselm and Students Writing about Love: A Theological Foundation for the Rise of Romantic Love in Europe". *Journal of the History of Sexuality*, 19:1, s. 54-73. <https://doi.org/10.1353/sex.0.0082>.
- Vaughn, Sally N. 2012: *Archbishop Anselm 1093-1109. Bec Missionary, Canterbury Primate, Patriarch of Another World*. Ashgate, Aldershot.
- Verdon, Jean (red.) 1979: *La Chronique de Saint-Maixent, 751-1140*, Société d'Édition "Les Belles Lettres", Paris.
- *Vita Venerabilis Bosonis*, i PL 150, s. 723-734.
- Wiegand, M. Gonsalva 1936: *The Non-Dramatic Works of Hrosvitha. Text, Translation, and Commentary*. Saint Louis University, Saint Louis.

Janus Møller Jensen

Direktør, Dansk Jødisk Museum, ph.d., historiker

jmj@jewmus.dk

Dead man walking

Gengangere i europæisk middelalder

Af:

Anja Langkow Nielsen

Cand.mag. i historie

ABSTRACT: The one thing we can be certain about in life is that we someday shall leave it in death. But what if that was a truth with modifications? Imagine risking becoming a revenant only to return from the grave and once again roam amongst the living. That's pure fiction, right? Well, not if you were able to ask people in the European Middle Ages – lay, cleric and courtly alike. Beliefs about the return of the dead had many forms of cultural expressions in the Middle Ages and amongst the more interesting is the case of the walking dead – the revenants. But why did some people return from their graves to wonder amongst the living? And what was possibly at stake for them as well as for the community in which they once again roamed? By tracking the 'zombie' and its tales from the 12th to the 13th century this article aims to present a glimpse of an evolution in the medieval attitude towards death and afterlife as it presented itself in clerical writings.

KEYWORDS: Revenants, purgatory, death, twelfth-century Europe,

Det starter med døden

Det siges, at det eneste vi i livet kan vide med sikkerhed er, at vi skal dø en dag. Men hvad venter os i det hinsidiges? Det er der ikke udbredt enighed om. Forskellige spirituelle fællesskaber tilbyder et bud herpå. Uden indgående kendskab til dem alle sammen kan jeg forsigtigt konstatere, at det er det åndelige aspekt af vor bortgang, som synes at være genstand for uenighed. Kroppens materialitet og forgængelighed synes ikke at være genstand for samme grad af tvivl eller tvist. Dette måske fordi de fleste har tiltro til videnskabens forklaring herpå, eller måske fordi processen er ganske tydelig for flere af vore sanser. Det er i Vesteuropa i det 21. århundrede således mindre udbredt at tro på, at de døde fysisk kan rejse sig fra graven, og gå igen – desuagtet, at diverse populærkulturel fiktion ivrigt skaber fortællinger herom.

Hvis vi spoler tiden knap 7-800 år tilbage, og indtræder i det 12. og 13. århundredes europæiske middelalder møder vi et helt andet billede, hvad angår de dødes evne til at vende tilbage fra graven. Det var nemlig udbredt almindeligt at tro på (Oldridge 2005: 57). Det var en tid, hvor videnskab var funderet i Biblen og antikke tekster, samt en tid, hvor livets begivenheder var berammet af, og forklaret med teologi (Oldridge 2005: 7).

Døden opfattedes ikke som livets afslutning. Efter en nærtståendes verdslige bortgang havde de efterlevende et ansvar (Le Goff 1984: 11), og også dengang var det altovervejende det åndelige aspekt, sjælen, som der blev draget omsorg for ved verdslig gerning. Kroppen begravedes, hvor den iflg. Biblen afventede sjælens tilbagevenden ved Dommedag. Eller gjorde den?

Vi er overleveret flere fortællinger fra europæisk middelalder om døde kroppe, der rejser sig fra graven for på ny at vandre rundt blandt de levende. Fortællingerne blomstrer op i det 10. århundrede, og når et klimaks omkring århundredeskiftet mellem det 12. og det 13. århundrede (Caciola 1996: 17). Selvom det for en moderne læser kan virke som en kuriositet, vil jeg med denne artikel tage fortællingerne alvorligt da ideerne om gengangere var ganske rationelle for datidens forfattere (Oldridge 2005: 3f). Selv vor Saxo Grammaticus brugte plads på pergament, til beskrivelse af en død, gravlagt mands overfald på en levende

(Joynes 2001: 131ff). Men, hvorfor rejste de døde kroppe sig på ny? Og, hvad var på spil i de fortællinger, hvor de gjorde?

At vælge sig sine gengangere - undersøgelsens overvejelser

Det terminologiske aspekt

Hvad skal vi moderne mennesker kalde de overnaturlige entiteter, som vi støder på i middelalderkilder? Beretningerne om døde, der rejser sig fra graven er så langt fra os kulturelt og temporalt, at det vanskeliggør direkte oversættelse af fænomener til nutidigt sprog uden man tilskriver fænomenerne moderne kulturelle konnotationer. Distinktionen på genganger og spøgelse er da heller ikke tydelig og defineret i kilderne, hvilket kommer til udtryk i forskningslitteraturen, som har haft den utaknemmelige opgave det er, at forsøge sig med en terminologi. Jeg har valgt, at gennemgående kalde fænomenet for en genganger, hvilket jeg udfolder forklaring på nedenfor.

Når man læser Andrew Joynes' værk *Medieval Ghost Stories* opdager man, at værket rummer fortællinger om, hvad vi i dag forstår som et spøgelse (en immateriel ånd), der bringer varsler fra det hinsidiges, men også korporlige gengangere (materielle entiteter), der generer og skader de levende. Selv de sidstnævnte materielle og korporlige gengangere undslipper en fælles terminologi, og kaldes både *ghosts* (Joynes 2001: 155), *nightstalker* (Joynes 2001: 134), *monster* (Joynes 2001: 122), og *revenant* (Joynes 2001: 132). Dette er helt i overensstemmelse med Jeffrey Jerome Cohens 3. af i alt 7 teser om monstre, "Thesis III: The Monster Is the Harbinger of Category Crisis", hvori han skriver, at "The monster always escapes because it refuses easy categorization" (Cohen 1996: 6).

Hvad vi i dag forstår som en genganger, en zombie om man vil, kan ikke nødvendigvis bruges som løftestang i undersøgelse af et fænomen fra middelalderen. Ikke desto mindre er det netop med en sådan kulturelt moderne linse, at Alicia Spencer-Hall bearbejder en fortælling om en genganger, som hun tilskriver en "zombieisme" (Spencer-Hall 2016: 356). Den genganger, som er genstand for hendes undersøgelse er, medgivet, også én, som af forskningsfeltet generelt er svær at få greb om (Spencer-Hall 2016: 354). Gengangeren er protagonist i eget hagiografiske værk (Newman 2008) og Spencer-Hall argumenterer overbevisende for, hvordan denne entitet er uddannende, eksemplarisk og underholdende

på samme vis som zombier er det i moderne populærfiktion: “The saint is a pedagogical tool for the hagiographer, as the zombie is for the film director” (Spencer-Hall 2016: 357ff). Desuagtet er ’zombie’ en for kulturelt moderne ladet betegnelse til et fænomen i en middelalderkilde til, at jeg vil anvende det. En lignende tendens er at trække på moderne konnotationer og terminologi, der kategoriserer de her behandlede gengangere som værende forløbere for det, som vi i dag kalder en vampyr (Blair 2009: 540). Det er forståeligt nærliggende eftersom gengangere, særligt dem, der i de islandske sagaer kaldes en *Draugr* kan være blodigt voldelige (Joynes 2001: 147). Blair har dygtigt fundet flere fællestræk i middelalderkilder fra hhv. vest- og de østeuropæiske egne, der beretter om entiteten, som han kalder en vampyr (Blair 2009: 540ff). Jacqueline Simpson har også fået øje på de paralleller, som kan drages mellem de østeuropæiske, de islandske og de vesteuropæiske beretninger (Simpson 2003: 393), som følge af sammenfald i væsnernes karakteristika og gerninger, men afviser derimod forbindelsen (Simpson 2003: 394). Blairs overbevisende argumentation til trods finder jeg det for determinerende at bruge terminologien vampyr om de her studerede entiteter.

Det styrker dog validiteten af Blairs kategorisering når den overnaturlige entitet i kilden kaldes en *sanguisuga*, en blodsuger (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.7).

Ordet *sanguisuga* nævnes i én beretning, der er nedfældet på latin, og kildens ordlyd er siden oversat forskelligt. Joynes skriver fx: “... the young men struck at the lifeless corpse, from which such a ... flow of blood gushed...that they realised that the creature must have been a vampire...” (Joynes 2001: 141), mens den her anvendte normaliserede kildes ordlyd er:

“The young men, however, spurred on by wrath, feared not, and inflicted a wound upon the senseless carcass, out of which incontinently flowed such a stream of blood, that it might have been taken for a leech filled with the blood of many persons” (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.7).

Eftersom vampyren ikke fandtes da kilden blev skrevet finder jeg det mere sandsynligt, at der med *sanguisuga* menes en igle. Denne betegnelse for gengangeren findes desuden, og som nævnt, kun i én fortælling, hvorfor det kan tilskrives den ovenfor nævnte udfordring med terminologi for entiteter i middelalderkilder.

Det materielle aspekt

Hvor mon så grænsen går mellem spøgelse og genopstanden lig, i middelalderfortællinger? Det er der ikke kun ét svar på, men Nancy Caciola har i, hvad der må betragtes som et helt forskningsfelts startskud (Caciola 1996), glimrende skrevet frem, hvordan fortællingernes omvandrede lig og deres fysiske tilstand var direkte sammenhængende med den fare, som de udgjorde for samfundet (Caciola 1996: 31f). Hendes artikel behandler eksplicit de materielle, korporlige gengangere, og hendes kategorisering skaber en direkte sammenhæng mellem ligets forrådnende fysik og fare; jo mere kød desto farligere.

Caciolas ovenfor nævnte erkendelse holdt sammen med Stephen Gordons analyse af sprog og etymologi (Gordon 2013: 18f), hvad angår ordene der benyttes om gengangere i middelalderkilder, giver en lidt klarere ide om, hvor forskelle på, og distinktioner mellem gengangere og spøgelser kan trækkes. Gordon pointerer, at ordene, der anvendtes om gengangere i middelalderen varierede og var upræcise, men fremhæver, at ordenes fællestræk er etymologien, der indikerer vi har at gøre med entiteter, der er i stand til at gøre fysisk skade (Gordon 2013: 18f). Jeg har med afsæt i ovenstående bevidst udvalgt fortællinger, hvori der er eksplicit er tale om en materiel manifestation, der med kød på knogle er i stand til at gøre fysisk skade på sig selv, eller på andre.

De anvendte kilder

Historia Rerum Anglicarum

Den ældste af de kilder, som jeg har udvalgt er en krønike fra slutningen af det 12. århundrede. Forfatteren var William af Newburgh, herefter blot William. Han havde sit virke i området omkring Yorkshire, England. Krøniken dateres til ca. år 1196-98, og omhandler Englands historie fra år 1066, og frem til Williams død i år 1198. Man undres når der i værket er inkluderet 25 forskellige fortællinger om overnaturlige entiteter (Gordon 2014: 58), heraf 4 fortællinger om gengangere,. William er dog langt fra alene om at berette om gengangere på de breddegrader – i alt 7 fortællinger beretter om 14 forskellige korporlige, og materielle gengangere i middelalderens England mellem det 9. og det 14. århundrede (Blair 2009: 554f).

I Williams i alt tre kapitler, der handler om gengangere, har jeg valgt at inkludere det samlede korpus i analysen. Dette vel vidende, at hvert kapitel om gengangere således vil behandles mere overfladisk end om jeg havde udvalgt et enkelt. Erkendelsespotentialitet ved at se på det samlede korpus er dog for stort til, at jeg kan afstå herfra. Kapitlernes gengangere er af forskningslitteraturen er navngivet hhv. Buckingham-, og Berwickgengangerne samt 'Hundepresten' og gengangeren fra Anantis, som er navne jeg genbruger her.

Vita Christina Mirabilis

Thomas af Cantimpré, herefter blot Thomas, er ophavsmand til helgenfortællingen *Christina Mirabilis*, der blev det mest succesfulde *vita* han forfattede (Newman 2008: 30f). Samme år, som han indtrådte i dominikanerordenen forfattede han denne helgenfortælling om en hellig kvinde, der gik så grueligt meget igennem inden hun døde i 1224. Døde for tredje gang, vel at mærke (Spencer-Hall 2016: 352). Ligesom William, er Thomas ikke alene om at inkludere motivet med genopstandelse. Der er mindst 6 andre eksempler på mirakuløs genoplivning af helgener fra det 13. og 14. århundrede (Spencer-Hall 2016: 354). Det er den komparative analyse af Christinas *vita* og beretningerne fra William krønike, som danner grundlag for identifikation af mulige spor af en udvikling, hvorfor hensyn til kildernes samtidige eventuelle 'trends' indtager bagsædet i analysen.

Er det helt uden problemer at sammenholde 2 fortællinger om levende døde, fra hvert sit århundrede, som er skrevet i to forskellige kildetyper, og af to mænd, der befandt sig indenfor to forskellige ordener i kirken? Naturligvis ikke.

Hvad angår det første aspekt er fortællingerne skrevet med ca. 34-36 års mellemrum, hvilket ikke kan siges at være på stor afstand af hinanden. Gengangeren som motiv synes overlevelsedygtig i århundreder! Hvad angår den anden faldgrube, som forskelle på de to kilder udgør, vil jeg mene, at et narrativ eller en karakter fint kan operationaliseres indenfor forskellige genrer uden at ændre karakteristika eller meningsindhold i en sådan grad er de er helt usammenlignelige. Når man kaster et blik på indholdet i Joynes' *Ghost Stories* kan man se, at der på tværs af århundrederne optræder gengangere i flere forskellige typer af kilder, som foruden krøniker også tæller samlinger af mirakler, som fx hos Caesarius af

Heisterbach (Joynes 2001: 47), og samlinger med anekdoter og sladder fra hoffet, som fx hos Walter Map (Joynes 2001: 86).

Netop forfatterhåndens tilhørsforhold i forskellige ordener udgør den tredje større udfordring ved mit sammenligningsgrundlag for analysen. Det falder udenfor nærværende artikel at opridse hhv. Augustinerordenen og Dominikanerordenen samt deres forskelle. Det skal imidlertid fremhæves, at Dominikanerordenen fik sin pavelige godkendelse i 1216-17, hvilket kan undre, eftersom det Fjerde Laterankoncil havde nedlagt forbud mod oprettelser af flere ordener i 1215. Det omgik man ved at lade dominikanerordenen regne for en afdeling af den allerede etablerede augustinerorden (Jacobsen 2008:31). De to forfatteres religiøse tilhørsforhold var derfor måske hinanden nærmere end man lige umiddelbart får indtryk af.

Gengangeren

Indledningsvis skal vi se, hvordan en afdød kan ende med sådan en skæbne, og det begynder naturligvis med (den første) død.

Hvordan en genganger opstod

Døden i middelalderen var opfattet som en mere flydende begivenhed end vi gør i dag. Man døde aldrig mere fuldstændigt end at sjælen var mulig at drage omsorg for gennem verdslig gerning. Det var også muligt at dø en delvis død, eksempelvis en, hvor personligheden døde uden kroppen fulgte trop, og omvendt (Caciola 1996: 7). Denne distinktion er værd at holde for øje når vi nu bevæger os dybere ind i fortællingerne om de knap så døde i middelalderkilderne.

En nært forestående død var forbundet med overgangsriter, og den døende såvel som de forestående efterlevende havde aktier i, at den performativitet (Gordon 2014: 56f), som var forbundet med overgangsriterne gik rigtigt for sig. Denne involverede bl.a. den sidste olie og syndsbeholdelse, og de liturgiske og sociale riter der var forbundet med gravlæggelsen.

Hvis disse riter ikke udførtes korrekt, fx hvis døden kom så pludseligt, at der ikke var mulighed gennemførelse heraf, da var der overhængende fare for, at den døde vendte tilbage som en genganger (Oldridge 2005: 59f). Dette er sandt i tre af de fire fortællinger fra Williams hånd – den eneste undtagelse er den første fortælling om gengangeren fra Buckingham (Newburgh 1198: bog 5, kap. 22). I fortællingen om Buckinghamgengangeren fremgår det, at den døde mand blev begravet “according to custom”, (Newburgh 1198: bog 5, kap. 22.1) og det fremgår ikke, at han havde levet på dårlig eller uærlig vis. De resterende tre gengangere i Williams fortællinger var imidlertid alle nogle, der havde levet på uærlig vis, eller som havde udskudt modtagelse af den sidste olie og skrifte (Newburgh 1198: bog 5, kap. 23, 24). I alle Williams beretninger er der tale om “a certain man”, en bestemt mand, og vi må således forstå, at denne skæbne ikke nødvendigvis overgik alle og enhver.

I kapitel 23, der handler om Berwickgengangeren, dør en rig mand, som man efter hans død finder ud af har levet som “a great rogue” (Newburgh 1198: bog 5, kap. 23), løst oversat som en slyngel. Her tilskriver William skæbnen som genganger Satans værk, dog uden at opklare formålet hermed. I det tredje kapitel møder vi to beretninger om gengangere. Den første handler om en død præst, som mens han levede opførte sig uden respekt for den orden han tilhørte, og som grundet sin særligt verdslige tilbøjeligheder fik øgenavnet ‘Hundeprest’ (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.2). Her kæder William den døde præsts skæbne som genganger direkte sammen med den forkerte levevis: “...after his death - as the event showed - the guiltiness of it was brought to light” (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.2).

Den fjerde og sidste fortælling om gengangere er den længste og mest detaljerige. Heri fortælles om en mand der gør onde gerninger, og som flygter fra sine ‘fjender eller fra loven’. Da han slår sig ned og gifter sig gribes han af jalousi, og han sætter sig for at udspionere sin kone. Denne har rigtignok omgang med en ung mand fra nabolaget, og ægtemanden falder chokeret ned fra de loftsbjælker han har spioneret fra. Hans fald er dødeligt, men han afslår olie og skrifte da han, fejlagtigt, mener det kan vente. William skriver, hvordan manden modtog en kristen begravelse, men også, at han ikke var værdig til en sådan (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.5).

Vi må hæfte os ved, at skæbnen som genganger tilsyneladende kan ramme alle sociale lag af middelalderens samfund. Hvor den første fortælling blot handler om “a certain man”, da handler den anden om en rig mand, den tredje handler om en præst, mens den fjerde og sidste handler om en tilsyneladende almindelig (ægte-)mand. Williams brug af plads på pergament til at fortælle om de tre sidstnævnte skæbners forkerte levevis eller død vidner om – den manglende eksplicitet i det første kapitel til trods, at teorien om det forkerte liv eller død som værende årsag til gengangere kan have forklaringskraft.

Helt anderledes forholder det sig i *Vita Christina Mirabilis*, der først og fremmest har en navngiven (genganger) hovedperson, som oveni købet adskiller sig fra Williams beretninger ved at være kvinde. Christina blev hyrde for familiens kvæg, hvorpå Gud viser sig, og siden blev Christina “sick in body through the exercise of inward contemplation and died” (Newman 2008: 130). Beretningen om hendes første død skiller sig således også ud fra de ovenfor nævnte mænds da Gud nævnes som aktør.

En anden forskel på William beretninger og Christinas *vita* er, at formålet med hendes tilbagevenden fremgår ganske eksplicit. Efter hendes første bortgang føres hun af engle gennem nogle uhyggelige verdener, som englen fortæller hende er skærsilden (Newman 2008: 131). Siden møder hun Gud, som giver hende valget mellem at slutte sig til ham, eller at vende tilbage til de levendes verden for at opleve skærsildens pinsler dér. Christina vælger udfordringen med tilbagevenden til det verdslige rige vel vidende, hvilke pinsler, der venter hende der (Newman 2008: 131).

Thomas lader os således vide, at Christina vendte tilbage til sin krop med guddommelig hjælp. Frem for at overskride naturens orden, som gengangerne hos William tilsyneladende kan, er Christinas genopstandelse et udtryk for guddommelig orden (Spencer-Hall: 358). Denne med et specifikt formål, som Thomas lader Christina selv berette til den måbende skare af mennesker, der deltog i hendes begravelsesmesse, hvor hun midt i det hele vender tilbage til livet: “The Lord... commanded my soul to be let back to the body... I have been given back to life for the improvement of men” (Newman 2008: 131). Her er således tale om en helt anderledes hellig kvinde, som lever i overensstemmelse med kristen ide om ordentlighed, hvorfor teorien om den forkerte levevis eller død ikke holder vand her.

Gengangerne kommer – men hvad gør de?

Efter døden indtraf var det de ovenfor nævnte karakterers skæbne at vende tilbage som gengangere, og de lokalsamfund, hvor de igen havde deres virke reagerede overvejende ens på deres tilstedeværelse. Folk omkring dem reagerede med variationer af forbløffelse, frygt, afsky og skræk. I alle fortællingerne har den omtalte genganger først mest at gøre med de mennesker, der i livet var familie eller venner, men de blev hurtigt et anliggende, som berørte hele det omkringliggende samfund. Det kan dermed siges, at den enkeltes handling blev et samfundsanliggende.

I fortællingen om Buckinghamgengangeren vendte den døde tilbage for at mase sin kone i søvne. Da hun vælger at forblive vågen hele natten spreder gengangeren sig ud i samfundet og generer på samme vis naboer og tidligere familiemedlemmer (Newburgh 1198: bog 5, kap. 22.1). Det er netop med reference til denne fortælling, at Stephen Gordon forbinder de levendes oplevelser med mareridt eller søvnlammelse (Gordon 2013: 133), hvor man oplever at være vågen, mens man oplever forfærdelige ting såsom at blive mast (Gordon 2013: 162). Selvom han argumenterer overbevisende for de ligheder der er fundet i moderne studier af tilstanden og dem, der optræder i middelalderkilderne, er det netop aspektet med samfundets involvering, der svækker hans teoris forklaringskraft.

I andet kapitel, det om Berwickgengangeren, får vi ikke megen anden information om gengangerens end, at denne farer omkring ledsaget af en flok gøende hunde, der sætter en skræk i livet på nabolagets indbyggere. Vi får dog flere informationer, hvad angår de potentielle skader, som en sådan kan medføre. William skriver, hvordan 'de højere af samfundets klasser' samt 'middelklassen' var dem, der agtede at igangsætte en undersøgelse (Newburgh 1198: bog 5, kap. 23). Heraf var de mest 'simple' af dem bange for at blive banket af dette dødbringende monster, mens de 'klogere' var bekymrede for de sygdomme og mulige dødsfald, som dette pestbefængte lig, "pestiferous corpse", måske medførte (Newburgh 1198: bog 5, kap. 23).

Dette er tilsyneladende en betragtning der stammer fra empiri da William lader os forstå 'de vise menneskers' overvejelser kom af, hvad der "was shown by frequent examples in similar cases". At

forekomsten af gengangere ikke er begrænset til Williams fire fortællinger er han selv explicit om, da han i begyndelsen af kapitel 24 skriver, at fænomenet med levende døde var svært at begribe var det ikke for de hyppige forekomster, og overvældende vidnesbyrd herom (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.1).

Hvad 'Hundeprest' angår får vi heller ikke megen viden om, hvad gengangeren egentlig gør. Det, som inviterer det omkringliggende samfund til handling er tilsyneladende, at denne indfinder sig hos sin tidligere elskerinde hvor han "hovered chiefly, with loud groans and horrible murmurs" (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.2). Det kan da kan være uhyggeligt nok, men det er uden ovenstående kapitels benævnelse af frygt for sygdom, overfald eller død. 'Hundeprest' angriber senere i fortællingen, da samfundet søger at blive ham kvit, hvor William endnu engang giver Djævelen rollen som aktøren, der genrejser "his own chosen vessel" (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.3)."

Den fjerde fortælling om gengangeren fra Anantis er Williams længste. Her forskanser indbyggerne sig i deres huse, af frygt for at blive korporligt banket "black and blue" af dette "monster" (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.5). Lige meget hjælper det, for "...the atmosphere, poisoned by the vagaries of this foul carcass, filled every house with disease and death by its pestiferous breath" (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.5).

William gør hyppigt brug af termet pestfuld luft i sine beretninger om gengangere, og det kan vidne om, at spredning af sygdomme og epidemier var forbundet med gengangeren, eller måske blot rådrende lig (Gordon 2014: 62), hvilket ikke kan siges at være fornuftsstridigt. Eftersom gengangeren mest sandsynligt var resultatet af et 'forkert levet liv' eller en forkert død, brugte han synd og sygdomsmetaforer med henblik på at skabe moraliserende narrativer (Gordon 2014: 60). Den tidligst kendte officielle definition på dæmoner, der stammer fra Kirken selv, er fra det Fjerde Laterankoncil i år 1215. Det første kendte eksemplar af et dæmonologisk kompendium udkom få år efter i år 1230 (Caciola 2003: 13). Begge dele efter Williams krønike blev forfattet, men det findes sandsynligt, at arbejdet hermed allerede var i gang på Williams tid.

Som i de foregående 2 fortællinger er det “...by the handiwork of Satan” (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.5), at denne genganger opstår i Anantis. Den første af Williams fire fortællinger skiller sig således også ud, hvad det dæmoniske indhold angår. Jeg fristes til at tro, at denne første fortælling i kapitel 22, Buckinghamgengangeren, er skabt med andet formål end de efterfølgende tre, hvilket jeg vil diskutere nedenfor. Simpson tilskriver Williams anvendelse af Satan som aktør, at han beskrev en ældgammel folketro, som han, dermed harmoniserede med egen religion (Simpson 2003: 394). Magi og religion levede dog side om side i middelalderen, og førstnævnte kan ikke reduceres til hverken rester af et trossystem, og ej heller som overbevisninger, der udelukkende trivedes blandt samfundets lavere socialt rangerede befolkningsgrupper (Oldridge 2005: 13). Det kan ikke afvises, at Williams beretninger om Satan som aktør er et led i en teologisk debat om, hvad dette aspekt af kristendommen er, og at han gjorde det ved anvendelse et af befolkningen meget velkendt motiv fra en hedensk fortid.

Herpå må vi kaste blikket på Christinas *vita*, hvor forholdene endnu engang synes helt omvendt. Hendes *vita* er meget længere end Williams samlede korpus om gengangere, og Christinas gerninger er flere og mere komplekse end dem ovenfor, hvorfor nærværende artikel ikke kan rumme dem alle i lige fyldestgørende gennemgang.

Den første forskel på Christinas *vita* og beretningerne ovenfor, er den helt åbenlyse forskel, at der aldrig er tale om Satans værk, men derimod om Guds vilje, at Christina går igen. Det er imidlertid ikke tydeligt for hendes familie og venner, der gentagne gange forsøger at fange og lænke hende, da de reagerer på hendes tilbagevenden med foragt og frygt (Spencer-Hall 2016: 359). Det er på samme vis som også omgivelserne i Williams fortællinger reagerede på gengangere. Det var dem svært at skelne de ’ægte’ guddommelige syner fra de falske – en besværlighed der særligt kom til udtryk overfor kvindelige mystikere (Spencer-Hall 2016: 360). Det var særligt kvinders overnaturlige oplevelser, som middelalderen igennem i stigende grad blev genstand for debat (Caciola 2003: 17).

Et stigende antal helgenkulter sammen med en stigende interesse for det dæmoniske omkring århundredeskiftet til det 13. århundrede var en potent cocktail. Pave Innocens III sikrede sig, måske derfor, eksklusiv rettighed til at fælde afgørelse i spørgsmål om exceptionel kristenhed (Caciola 2003: 14).

Hans første bulle efter han besteg embedet var at igangsætte vurdering af besættende ånder, og ingen overnaturlige evner accepteredes herefter uden forudgående, gennemgribende undersøgelser (Caciola 2003: 14). Det er ikke uden grund, at pavens tilgang til de besættende ånder er kaldt et egentligt vendepunkt i kirkens holdning til det overnaturlige (Caciola 2003: 14) – guddommeligt såvel som dæmonisk. Thomas beretter senere i hans *Bonum Universale de apibus* om en bedende jomfru, hvor djævelen spontant besætter et lig: “Thomas explains that a devil can get inside the shell of a dead body, and manipulate it, like a kind of grotesque marionette” (Harte 2003: 182). Denne fortælling er forfattet i slutningen af hans liv i midten af det 13. århundrede, nogle årtier efter Christinas *vita*, og er et glimrende eksempel på, at den dengang verserende debat om besættelse og dæmonologi ikke var afsluttet ved Thomas’ bortgang.

Det var nu ikke en fornuftsstridig reaktion, som Christinas medborgere havde på hendes tilbagevenden og gerning, hvilket Barbara Newman formulerer fint med citatet:

“... Christina’s miraculous resurrection and superhuman feats of penance... Even by the standards of hagiography, much of her behaviour seems not so much saintly or idealized as just plain weird” (Newman 2008: 30).

Christinas opførsel er mildest talt mærkelig. Hun kaster sig bl.a. rask væk ind i ovne og buldrende bål (Newman 2008: 133f), samt i frysende koldt vand (Newman 2008: 134). Hun lader også sine lemmer strække på hjul (Newman 2008: 134), og agerer egen torturbøddel, som Thomas skriver (Newman 2008: 135). Det er voldsomme gerninger da Christinas krop mærker al den smerte, som hun udsætter den for, hvorfor man fristes til at spørge, om Christina var helt rask. ’Genopstandelse’ kan forklares med sygdom eller sindssyge (Spencer-Hall 2016: 359), men uagtet, at Christina siden er udråbt til skytshelgen for sindslidende er det ikke et aspekt af hendes virke der eksplicit behandles af Thomas, hvorfor jeg ikke abonnerer på den læsning af hendes tilstand. Newman tilskriver oversætter Margot King opdagelsen, at mange af Christinas pønitensepinsler har paralleller med en samtidig kilde, *Visio Lazarus* (Newman 2008: 35). Denne forbindelse kan indikere, at Thomas har forfattet Christinas *vita* efter inspiration eller forlæg fra anden kilde, og det kan ikke udelukkes, at han også har trukket på andre værker i den forbindelse. Gerningerne, der leder til Christinas lidelser er imidlertid nogle, der er kendt fra langt tidligere

forestillinger om ”et 3. sted”, som Le Goff glimrende gennemgår (Le Goff 1984: 17-51), og behøver derfor ikke være udtryk for et skriftlig forlæg.

Det leder til den anden forskel på narrativerne hos William; Christina gør kun skade på sig selv, og ikke på sine omgivelser. Disse lidelser, som Christina gennemgår er dem, som sjæle lider i skærsilden, og gennem hendes ’zombiehed’ bliver skærsildens prøvelser synlige for almindeligt dødelige (Spencer-Hall 2016: 363). De er som nævnt tilstrækkeligt underlige og voldsomme til, at hendes omgivelser er bange for hende, hvilket tilsyneladende passer Christina udmærket. Flere steder lader Thomas os forstå, at “although she endured much suffering... she suffered even more from the stench of men” (Newman 2008: 132).

Hvordan man bliver en genganger kvit

De 5 gengangere blev alle opfattet som en trussel mod det omkringliggende samfund, men løsningen på situationen med dem varierer.

I Williams to korteste fortællinger, Berwickgengangeren og ’*Hundeprest*’ samt i den længere fortælling fra Anantis, graves ligene op, og brændes. Det er interessant, at det i alle tre fortællinger er i dialog mellem forskellige samfundslag, at løsningen findes. I kapitlet med Berwickgengangeren, hvor de ’kloge’ i forsamlingen har kaldt på handling, er det 10 unge mænd, der er kendt for deres mod, som graver liget op og brænder det (Newburgh 1198: bog 5, kap. 23). I sagen om ’*Hundeprest*’ ender det med, at gengangen hugges med en økse, hvorpå den flygter tilbage til graven. Da de graver liget op og ser såret brænder de det udenfor klosterets mure (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.3). I sagens fra Anantis kalder en munk til et møde om situationen, og hans gejstlige venner og andre “*persons of honor*” samles i et råd og om et festmåltid (Newburgh 1198: bog 5, kap. 24.6). Det er imidlertid for meget for to unge mænd, der har mistet deres far til den pestilens, som gengangeren har medført, og de graver liget op. Herpå fører de det ud af byen, hvor de skærer hjertet ud, som brændes sammen med de øvrige menneskelige rester. At brænde de døde kan være en endegyldig version af ’den gode begravelse’ (Gordon 2014: 68), og da denne handling samtidig også tjener at skille kød fra knogle, da virker handlingen således også apotropæisk jf. Caciolas tese om, at kødet udgør en fare (Caciola 1996: 31f). Destruktion af den afdøde krop forebyggede spredning af smittende luft herfra, og fordrev de dæmoner, som eventuelt havde

indtaget kroppen (Gordon 2014: 61). Simpson peger dog på, at denne praksis ikke helt er i overensstemmelse med kristen doktrin (Simpson 2003: 389), hvilket fortællingen om Buckinghamgangeren kan understøtte.

Hvad, der er rigtig interessant er nemlig, at den første fortælling fra Williams hånd på endnu en måde skiller sig ud fra de efterfølgende tre. Biskoppen, Hugh, der i fortællingen forelægges begivenhederne hører fra hans rådgivende forsamling, hvordan de “cited frequent examples to show that tranquillity could not be restored to the people until the body of this most wretched man were dug up and burnt”. Dette er helt i tråd med den løsningsmodel, der vælges i de efterfølgende tre fortællinger, men dette fandt biskoppen upassende. Han forfattede i stedet en skriftrulle med syndsforladelse, som placeredes på ligets brystkasse. Dette bragte fænomenet til ophør. Simpson tilskriver forskellen mellem løsningerne, at de tre fortællinger, hvor liget brændtes tilskrives Satans værk, hvorfor absolution ikke var mulig (Simpson 2003: 393). Satans værk og løsning med ild er da rigtignok sammenfaldende i de tre sidste fortællinger, hvorfor hendes idé ikke kan afvises.

En anden mulig forklaring findes, ifølge Gordon, blandt de gejstlige aktører i fortællingen. Den omtalte Hugh blev biskop i Lincoln i 1186. I hans biografi kan man læse, at han var tilhænger af reform indenfor kirken, og at hans teologiske undervisning tiltrak mange (Gordon 2014: 61). Skolens kansler var William de Montibus, der havde studeret i Paris sammen med Peter Comestor og Peter the Chanter. Disse to sidstnævnte var blandt dem, der forankrede skærsilden som et fysisk sted i kristen doktrin (Le Goff 1984: 157). Det *må* have påvirket Hughs opfattelse af, hvordan man kommer en ganganger til livs, og kan forklare, hvorfor der netop i dette narrativ gribes til anden handling end landsbyens indbyggere foreslår. Gordons arbejde kaster dermed også lys på et af feltet underbelyst aspekt; aktørerne i fortællingerne samt deres baggrund og teologiske ståsted. Der var som nævnt en stigende teologisk interesse for dæmonologi omkring århundredeskiftet til det 13. århundrede, og ovenstående styrker forklaringskraften af min teori om, at Williams behandling af gengangere er et debatindlæg.

Hvad angår at blive gengangeren Christina kvit, finder vi endnu engang, at hendes *vita* er anderledes. Christina er til sidst nemlig ikke én, som det omkringliggende samfund søger at komme af med. I

slutningen af hendes *vita* drager hun til et benediktinerkloster, hvor hun lever uden klausur. Efter en rum tid bliver Christina syg, og en nonne ved navn Beatrice sørger for, at hun er godt tilpas den sidste tid. På sit andet dødsleje spørger Beatrice om noget, og da Christina når at gå bort inden der svares kalder nonnen hende tilbage til livet – for anden gang. Hvad svaret var får vi aldrig at vide, men man efterlades med det indtryk, at Christina aldrig rigtig går helt bort og til det hinsidiges, som hun blev lovet ved første genopstandelse.

Det 3. sted

Fælles for de 5 skæbner er, at de er afgang ved døden. Det 4. Laterankoncil var som nævnt at betragte som et vendepunkt, hvad angår kirkens holdning til det overnaturlige. Her fastslog man, at “all will rise again with their own bodies, which they now bear” (Spencer-Hall 2016: 361). Men hvorfra skulle de døde rejse sig og genfinde deres aflagte verdslige kåbe af en krop?

Thomas repræsenterer med inklusion af overvejelser om dæmonisk besættelse et mindretal i fortællingerne om gengangere (Caciola 1996: 19). Caciola skriver, at kilder uden samme didaktiske agenda, såsom krøniker, ikke beskæftiger sig med dæmonisk besættelse, og at forfatterne af disse handlede det mere om fortællinger mellem liv og død, end det handlede om fortællinger mellem kødet og en uren ånd (Caciola 1996: 19). Dette mener jeg netop at tilbagevise med de her identificerede forskelle der er, på Williams første og hans efterfølgende 3 fortællinger om gengangere. I dette første kapitel er der, hverken benævnelse af gengangerens brøde eller af Satan som aktør, og gengangeren bringes til hvile uden bål og brand. William bruger derimod mestendels af fortællingens linjer på at fortælle, hvordan man bærer sig ad med at frelse gengangeren gennem absolution. Dette kan indikere den ’nye’ strømning indenfor kirken, som er så ganske udtalt i Christinas *vita*: skærsilden.

Navneordet skærsild nævnes første gang i *De Sacramentis* fra ca. år 1170 af ovenfornævnte Peter Comestor (Le Goff 1984: 157). Begrebet var således nyt og under stadig udvikling mens både William og Thomas skrev deres fortællinger. En kodifikation af skærsilden dateres først til 1274 (Gordon 2013: 127). Tidligere mentes de afdødes sjæle at opholde sig i Abrahams bryst eller i et limbo efter døden (Gordon 2014: 60, 67). Simpson har i en komparativ analyse af to fortællinger om gengangere fra det 12. og det

14. århundrede tilskrevet forskellene skærsilden (Gordon 2013: 400), men dette uden at koble begrebet til den ældste af fortællingerne: William af Newburgh. Man undres om Simpsons erkendelser var faldet anderledes ud, om hun havde kendt til Biskoppens baggrund, som Gordon skriver frem i sin doktorafhandling 10 år efter hendes artikel udkom. Da William skriver *Historia* er pavens bestræbelser på regulering af lægbefolkningen først ved at få momentum (Gordon 2013: 128), og Williams beretninger om gengangere mener jeg derfor kan ses som et forsøg på, at væve de nye strømninger og tanker om efterlivet ind i historieskrivningen. Thomas' eksplicit didaktiske værk herom er således et mere tydeligt bidrag til den teologiske debat om dette 3. sted, og et vidnesbyrd om, at kirkens 'propaganda', hvad angår skærsilden var i fuld gang i begyndelsen af det 13. århundrede.

Konklusion

For det første må det stå klart, at middelalderens samfund havde en udbredt tro på, at de døde var i stand til at interagere med de levende. Dertil kommer, at de havde en udmærket forståelse for dødens processer samt en god ide om grænserne for, hvad der også i dag må betragtes som menneskeligt, fysisk muligt. Dette for at være i stand til beskrivelserne af diverse overskridelser heraf.

Det er med min komparative analyse sandsynliggjort, at anliggender, hvad angik de levende døde ikke udelukkende var gejstligt domæne, og at alle samfundets lag synes berørt, eller i det mindste involveret i at slippe af med dem. Der var ingen social stand at nå, som middel til forebyggelse af at blive en genganger i middelalderens Vesteuropa. Både munke såvel som rige og helt almindelige mennesker berettes som endt som gengangere.

Netop af denne grund er narrativet om gengangeren et yderst teologisk et af slagsen. Det er en af grundene til, at motivet så let lader sig benytte i forskellige kildetyper, som den her studerede krønike og *vita*. Døden var, og er, en skæbne, som alle 'kunder i butikken' før eller siden undergik, hvilket gjorde motivet let brugbart. Udviklingen indenfor kirken i samme periode gjorde gengangere særligt interessant da forfattere var i stand til at operationalisere nye moraliserende fortællinger om doktrin, djævl og skærsild.

Dette bliver ganske eksplicit i de voldsomme lidelser, som stakkels Christina skal igennem. Williams beretninger er moraliserende, hvad angår formaninger om et ordentligt kristent liv, dog uden, at skærsilden nævnes eksplicit. Her er det derimod Satan, som er på spil i alle på nær det første kapitel. Biskoppens valg om tildeling af syndsforladelse frem for afbrænding af liget i første kapitel kan vidne om, at William udmærket kendte til de nye strømninger.

Thomas' beretning om Christinas liv og hellighed mangler inklusion i forskningen om gengangere fra middelalderen. En af årsagerne kan være, at man ikke betragter Christinas som genganger da det er Gud, som sender hendes sjæl tilbage. En anden årsag kan være, at forskningsfeltet har haft svært om at få greb om en genganger, der ikke er 'den onde', men derimod 'heltinden'. Det er mit store håb, at min erkendelse om kirkens udvikling i samme periode som opblomstring af fortællingerne kan tilbyde en bro, som senere forskning kan anvende til at høste nye frugter, hvad angår gengangerberetninger fra middelalderens Europa. Der er endnu masser af gode spørgsmål at stille for de heldige forskere, der endnu har til gode at undersøge de dødes meget spændende liv i den europæiske middelalder!

Litteraturliste

- Blair, J., 2009: "The dangerous dead in early medieval England". Baxter, S. et al. (red): *Early medieval studies in memory of Patrick Wormald*, Ashgate Publishing, Surrey, s. 539-560.
- Caciola, N. 2003: *Discerning spirits: divine and demonic possession in the Middle Ages*, Cornell University Press, New York.
- Caciola, N. 1996: "Wraiths, Revenants and rituals in Medieval Culture". *Past & Present*, Vol. 152, issue 1, s. 3-45. <https://doi.org/10.1093/past/152.1.3>.

- Cohen, Jeffrey Jerome 1996: *Monster Theory: Reading Culture*, University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/j.ctttsq4d>.
- Gordon, S. 2014: "Disease, Sin and the Walking Dead in Medieval England, c. 1100-1350: A Note on Documentary and Archeological Evidence". S. Gordon, R. Matthew et al. (red.): *Medicine, Healing and Performance*, Oxbow Books, s. 55-68. <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dwj4.8>.
- Gordon, S. 2015: "Social monsters and the walking dead in William of Newburgh's *Historia rerum Anglicarum*". *Journal of Medieval History*, Vol. 41, nr. 4, s. 446-465. <https://doi.org/10.1080/03044181.2015.1078255>.
- Gordon, S. 2013: *The Walking dead in Medieval England: Literary and archaeological perspectives*, Doktorafhandling, University of Manchester.
- Harte, J. 2003: , "Hell on earth: Encountering Devils in the Medieval Landscape". Ed. Bildhauer, B. Og Mills, R.: *Monstrous Middle Ages*, University of Toronto Press, s. 177-195. <https://doi.org/10.2307/jj.14491537.15>.
- Jakobsen, J. G. G. 2008: *Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark*, SDU, Odense.
- Joynes, A.2001: *Medieval Ghost Stories. An Anthology of Miracles, Marvels and Prodigies*. Boydell & Brewer, Suffolk. <https://doi.org/10.1515/9781846154928>.
- Le Goff, J. 1984:, *The birth of Purgatory*, oversat af Goldhammer, A., Scholar Press, Chicago.
- Oldrige, D. 2005: *Strange Histories. The trial of the pig, the walking dead, and other matters of fact from the medieval and Renaissance worlds*, Routledge, New York.
- Simpson, J. 2003: "Repentant Soul or Walking Corpse? Debatable Apparitions in Medieval England". *Folklore*, nr. 114, s. 398-402. <https://doi.org/10.1080/0015587032000145397>.
- Spencer-Hall, A. 2016: "The horror of orthodoxy: Christina *Mirabilis*, thirteenth-century 'zombie' saint". *Postmedieval: a journal of medieval cultural studies*, Vol. 8, 3, s. 352-375. <https://doi.org/10.1057/pmed.2016.19>.